

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Κοινωνικά Δίκτυα Μεταναστών και Προσφύγων στην Ελλάδα:

*Μια σχεσιακή ανάλυση στις δομές οργάνωσης, ένταξης
και εγκατάστασής τους*

ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Γεώργιος Παπαϊωάννου

Αθήνα 2021

Επιβλέπων της Μεταδιδακτορικής Έρευνας:

Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Ιορδάνης Ψημμένος

Copyright © [Γεώργιος Παπαϊωάννου, 2021]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κοινωνικά Δίκτυα Μεταναστών και Προσφύγων στην Ελλάδα:

*Μια σχεσιακή ανάλυση στις δομές οργάνωσης, ένταξης
και εγκατάστασής τους*

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

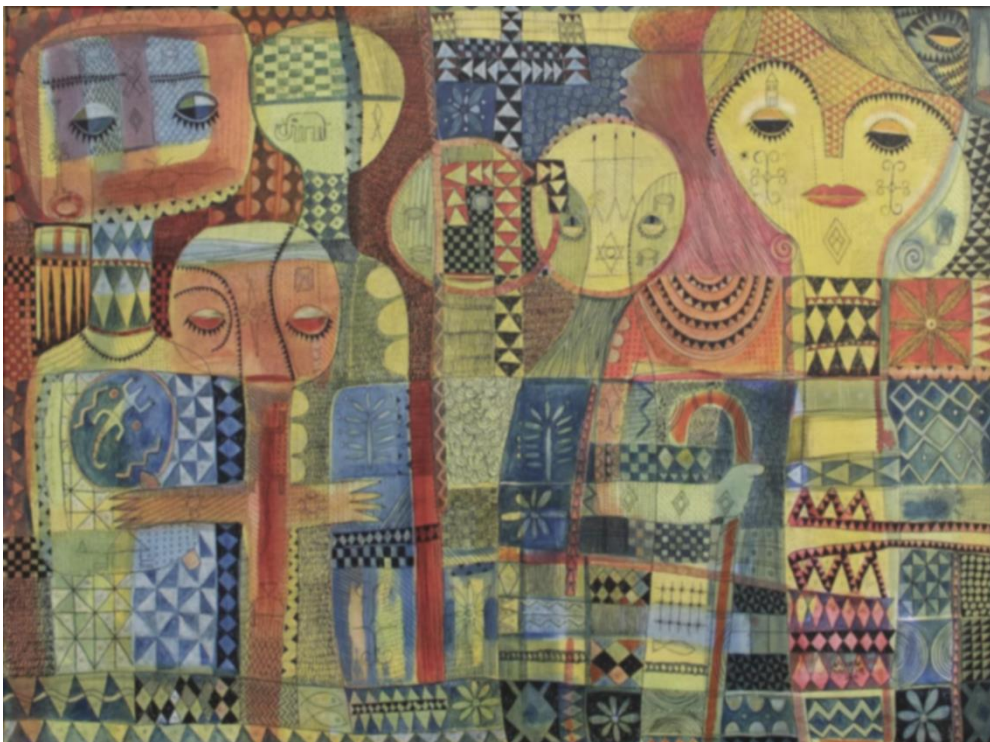
Κοινωνικά Δίκτυα Μεταναστών και Προσφύγων στην Ελλάδα:

*Μια σχεσιακή ανάλυση στις δομές οργάνωσης, ένταξης
και εγκατάστασής τους*

ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Γεώργιος Παπαϊωάννου

Αθήνα 2021

Tola Wewe & Nike Okundaye-Davies, *Family Re-union*, 2010

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όσους συνέβαλαν με τρόπο καθοριστικό, ώστε να ολοκληρωθεί η παρούσα μελέτη, παρά τις ιδιαίτερες δύσκολες συνθήκες μέσα στις οποίες διεξήχθη η έρευνα. Δίχως τη συμμετοχή τους σε κάθε απαιτητικό στάδιο στο πεδίο της έρευνας, δεν θα ήταν εφικτή η δειγματοληψία και η τεκμηρίωση του εμπειρικού υλικού.

Αρχικά, ευχαριστώ τον Φοίβο και τον Θέμη για την πρώτη ουσιαστική γνωριμία μου με τον «κοινωνικό χώρο» των Νιγηριανών της Αθήνας και όσους δέχτηκαν να δώσουν συνέντευξη ή αποσπασματικές πληροφορίες για την οργάνωσή τους στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την πλατεία Κανάρη (Κυψέλης). Οφείλω πολλά στον Δρ. Emmanuel Uzoma Oparaocha για την καθοδήγηση στο πρώτο στάδιο της έρευνας, αλλά και στην Αγγελική Λιόκα για την πολύτιμη βοήθειά της στο ιδιαίτερος δύσκολο στάδιο της απομαγνητοφώνησης των συνεντεύξεων. Επίσης, ευχαριστίες οφείλονται στο δυναμικό του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, τους υπαλλήλους της Γραμματείας κ. Ελένη Τσουκαλά και κ. Ευαγγελία (Λίλα) Λαμπρίδου, αλλά και στην Πρόεδρο, Καθ. κ. Δέσποινα Παπαδοπούλου, για την αгаσθή συνεργασία των τελευταίων χρόνων.

Τέλος, ευχαριστώ ξεχωριστά τον Καθ. κ. Ιορδάνη Ψημμένο για την επίβλεψη της έρευνας, για τις πολύτιμες συμβουλές που μου έδωσε και την ανεξάντλητη υπομονή του. Του οφείλω ακόμη περισσότερα για τους νέους ορίζοντες που άνοιξε στη σκέψη μου.

Γιώργος Παπαϊωάννου, 5/7/21

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	17
Κέφ. 1: Το πρόβλημα	25
Κέφ. 2: Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνικές ανισότητες: Τα κοινωνικά δίκτυα στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής θέσης του μετανάστη	35
2.1 Αλυσιδωτή μετανάστευση, κοινωνικά δίκτυα και κοινωνικό κεφάλαιο: Εννοιολογικές διασαφήσεις	35
2.2 Μαρξοβεμπεριανή παράδοση: Κοινωνικός αποκλεισμός και περιθωριοποίηση του εργατικού μεταναστευτικού δυναμικού	38
2.3 Η «κατασκευή» του κοινωνικού χώρου του περιθωρίου στην πόλη: Η συνεισφορά της Σχολής του Σικάγο και άλλων μικρο-κοινωνιολογικών μελετών	48
2.4 Κοινωνικά δίκτυα μεταναστών και κοινωνικός αποκλεισμός: Μελέτες για τον ευρωπαϊκό και τον ελλαδικό χώρο	57
Κέφ. 3: Μεθοδολογική προσέγγιση	73
3.1 Ο σχεδιασμός της έρευνας	73
3.2 Χαρτογράφηση της νιγηριανής παρουσίας γύρω από την πλατεία της Κυψέλης	74
3.3 Επιλογή του δείγματος στην έρευνα και δομή των ερωτήσεων	81
Κέφ. 4: Το κοινωνικό δίκτυο μέσα από τις ιστορίες των νιγηριανών μεταναστών	89
4.1 Η σημασία του μεταναστευτικού δικτύου για το ταξίδι από την Νιγηρία στην Ελλάδα	89
4.2 Το κοινωνικό δίκτυο στην εγκατάσταση των Νιγηριανών	

στην Ελλάδα: Η στέγαση και η εργασία στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής θέσης του μετανάστη	95
4.3 Το δίκτυο της «νιγηριανής γειτονιάς» και οι θεσμοί κοινοτικής συνεκτικότητας	105
<i>A. Η φυλή – κοινότητα</i>	106
<i>B. Η θρησκεία</i>	110
<i>Γ. Η οικογένεια</i>	116
Συμπεράσματα	121
Βιβλιογραφία	129
A. Ξενόγλωσση	129
B. Ελληνική	133

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: <i>Νιγηριανός πληθυσμός στην Ελλάδα βάσει του φύλου και της οικογενειακής κατάστασης (Απογραφή 2011)</i>	76
ΧΑΡΤΗΣ 1: <i>Η Κυψέλη και οι γύρω περιοχές του αθηναϊκού κέντρου</i>	77
ΧΑΡΤΗΣ 2: <i>Δορυφορική λήψη της Κυψέλης και των γειτονικών περιοχών</i>	79
ΧΑΡΤΗΣ 3: <i>Κεντρικό σημείο διεξαγωγής της έρευνας (Πλατεία Κυψέλης)</i>	80

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

"In the civilized life of today the contact of men and their relations to each other fall in a few main lines of action and communication: there is, first, the physical proximity of homes and dwelling-places, the way in which neighborhoods group themselves, and the contiguity of neighborhoods. Secondly... there are the economic relations... Next, there are the political relations... In the fourth place there are the less tangible but highly important forms of intellectual contact and commerce...; and, above all, the gradual formation for each community of that curious tertium quid which we call public opinion. Closely allied with this come the various forms of social contact in everyday life...Finally, there are the varying forms of religious enterprise, of moral teaching and benevolent endeavor. These are the principal ways in which men living in the same communities are brought into contact with each other. It is my present task, therefore, to indicate, from my point of view, how the black race in the South meet and mingle with the whites in these matters of everyday life"
(WEB DuBois, *The Souls of Black Folk*, 1903).

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο μεγάλων ανακατατάξεων σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο στην Ευρώπη. Η δεκαετής οικονομική κρίση στην Ελλάδα είναι ένας ακόμη κραδασμός στην αλυσίδα της γενικευμένης κρίσης που διατρέχει το καπιταλιστικό σύστημα από τη δεκαετία του 1970, με βασικά γνωρίσματά της τη σταδιακή απορρύθμιση της μισθωτής εργασίας και του κράτους πρόνοιας.

Η κρίση στο καπιταλιστικό σύστημα έχει ταυτιστεί με έναν νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας, στο πλαίσιο του οποίου οι μεγαλύτερες καπιταλιστικές οικονομίες στην Ευρώπη, τις Η.Π.Α. κι εσχάτως κράτη της Ασίας όπως η Κίνα, μετατρέπονται σε πεδίο μεγάλων αλλαγών και ανισοτήτων. Οι ανισότητες αντανakλώνται στον τρόπο με τον οποίο οι μητροπόλεις αυτών των κρατών έχουν ταξινομήσει χωροταξικά τους κατοίκους της. Η αποβιομηχάνιση των

καπιταλιστικών κρατών και η στροφή κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών, μέσα από πολιτικές που εφήρμοσαν κυβερνήσεις όπως της Thatcher και του Reagan, δεν εξαφάνισαν στην πραγματικότητα την εργατική τάξη. Αντίθετα, άνοιξαν τον δρόμο για τον μετασχηματισμό ενός μέρους της σε «εφεδρικό στρατό» εργατών, που δεν είναι σε θέση να διεκδικήσει τα νομιμοποιημένα - από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες - θεμελιώδη δικαιώματα στην εργασία, στη στέγαση και στην κοινωνική προστασία.

Η προετοιμασία ενός ευάλωτου εργατικού δυναμικού όμως, ξεκινάει στην «περιφέρεια» των μεγάλων καπιταλιστικών «κέντρων»: σε χώρες που είναι απόλυτα εξαρτημένες από τα μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα, καθώς τα τελευταία έχουν απομυζήσει κάθε πλουτοπαραγωγικό τους πόρο σε μια σύγχρονη παραλλαγή της αποικιοκρατίας. Η δημιουργία πτωχευμένων κρατών - αδύναμων να προσφέρουν δικλίδες ασφαλείας στους κατοίκους τους - βεβαιώνει ότι τα επαγγέλματα που έχει απορρίψει «ο αναπτυγμένος κόσμος» θα συνεχίσουν να υπάρχουν. Έτσι, στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό συγκροτείται ένα πλανόδιο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, το οποίο μετακινείται από χώρα σε χώρα και προωθείται κατά κύριο λόγο στην άτυπη και χαμηλού κύρους εργασία των μεγάλων αστικών κέντρων των δυτικών χωρών. Η πόλη έχει δημιουργήσει ξεχωριστούς, «περιφρακτικούς», χώρους που προορίζονται για τις λιγότερο ευνοούμενες κοινωνικές ομάδες. Στο κατώτερο επίπεδο αυτής της κοινωνικής διαστρωμάτωσης «του περιθωρίου», βρίσκονται οι μετανάστες. Επίσης, μέσα σε αυτό το οριοθετημένο, γεμάτο φραγμούς και απαγορεύσεις πλαίσιο, διασφαλίζεται ότι θα εφαρμοστούν όλοι οι μηχανισμοί που θα αναπαράγουν εις το διηνεκές τη φθηνή, χαμηλού κύρους εργασία του μετανάστη. Ο τελευταίος, έρχεται καθημερινά αντιμέτωπος με μια σειρά από αποκλεισμούς που απηχούν στα κοινωνικά του χαρακτηριστικά. Ως εκ τούτου, η εργασία του είναι ταυτισμένη με την εθνικότητα, τη φυλή και το φύλο του, κάτι που αντανακλάται στην έκφραση νέων μορφών εθνορατσισμού και στερεοτυπικών αντιλήψεων για τους μετανάστες.

Από τη δεκαετία του 1980, και κυρίως του 1990, μετανάστες από τη Βόρεια Αφρική (Maghreb) και στη συνέχεια από χώρες της Δυτικής Αφρικής και της Μέσης Ανατολής εισρέουν μαζικά στον ευρωπαϊκό και ελλαδικό χώρο με στόχο την εγκατάσταση στις μεγαλύτερες μητροπόλεις της Δύσης. Παράλληλα,

με την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, δημιουργούνται σε ολόκληρη η δεκαετία του 1990 μεταναστευτικά ρεύματα από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Τα τελευταία χρόνια με την αποκαλούμενη «προσφυγική κρίση» στην Συρία επανήλθε στην επικαιρότητα ένα ζήτημα, το οποίο δεν έπαψε ποτέ, στην πραγματικότητα, να υφίσταται. Ως προέκταση, επανήλθε δυναμικά η συζήτηση περί «ενσωμάτωσης», «ένταξης» ή, αντίθετα, «αποκλεισμού» αυτών των μεταναστευτικών ομάδων στις χώρες υποδοχής. Αναδεικνύεται εκ νέου η σημασία ανασχεδιασμού των μοντέλων κοινωνικής πολιτικής που θα αντιμετωπίσουν το πρόβλημα κριτικά, στοχεύοντας εκεί που παράγεται ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι ανισότητες, εκεί που δημιουργείται το περιθώριο και οι προϋποθέσεις αναπαραγωγής του.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται η ιστορία ζωής ενός εκ των πολυπληθέστερων - και με την πλέον μακροχρόνια παρουσία - μεταναστευτικών πληθυσμών στην Ελλάδα από την Δυτική Αφρική: των Νιγηριανών της Αθήνας και ιδιαιτέρως όσων ζουν και δραστηριοποιούνται γύρω από την πλατεία Κυψέλης (Κανάρη). Δίνεται έμφαση στις συνθήκες συλλογικής ζωής, στην εργασία, στη στέγαση και στην κοινωνική προστασία μεταξύ ομοεθνών. Ο κοινωνικός χώρος διαμορφώνει συγκεκριμένες συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιείται καθεμία από τις παραπάνω διαδικασίες. Οι Νιγηριανοί γύρω από την πλατεία της Κυψέλης, την πλατεία Αμερικής, την Πατησίων και σε κάθε γωνιά του κέντρου που έχουν οργανώσει την παρουσία τους, έχουν δημιουργήσει έναν ξεχωριστό «κοινωνικό κόσμο». Μέσα σε αυτόν τον «κοινωνικό κόσμο» κατασκευάζεται εκ νέου η κοινωνική τους ταυτότητα, καθώς αλληλεπιδρούν καθημερινά με γηγενείς και μετανάστες ίδιας ή διαφορετικής εθνικότητας (Ψημμένος 2004: 60).

Μέσα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις του Νιγηριανού μετανάστη πρώτης και δεύτερης γενιάς στην Αθήνα, επιχειρούμε να δείξουμε τη σημασία των εθνοτικών και οικογενειακών δικτύων στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής του θέσης: α) Πώς τα κοινωνικά δίκτυα των Νιγηριανών μεταναστών, σε συνθήκες κρίσης, επιτείνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό τους; β) Με ποιον τρόπο υποκαθιστούν το προνοιακό κράτος, ιδίως για τους «παράτυπους» Νιγηριανούς μετανάστες; γ) Ποιον ρόλο παίζουν σε αυτήν τη

διαδικασία παράμετροι όπως η στέγαση, η εργασία και η κοινωνική προστασία; δ) Ποιοι κοινωνικοί θεσμοί ενθαρρύνουν τη δράση των εθνοτικών και συγγενικών δικτύων των Νιγηριανών στην Ελλάδα και ποιος ο αντίκτυπός τους στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής των ατόμων;

Τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών εμπεριέχουν μια αντίθεση: Παρά το γεγονός ότι η υποστήριξη που παρέχουν στον μετανάστη είναι κρίσιμη για την αντιμετώπιση βασικών προβλημάτων επιβίωσης στην καθημερινότητά του, η αποκλειστική εξάρτηση από αυτά ενισχύει περαιτέρω τον κοινωνικό αποκλεισμό του. Οι κοινωνικοί δεσμοί έρχονται να υποκαταστήσουν λειτουργίες του προνοιακού κράτους, ως μια φυσική αντίδραση της «ομάδος» απέναντι στην περιθωριοποίηση. Παρέχουν συχνά υλικούς και άυλους πόρους σε όσους το έχουν ανάγκη, και ιδίως προς τους «νεοφερμένους». Οι δυνατότητες όμως που έχουν οι συμμετέχοντες στο εθνοτικό δίκτυο, είναι οριοθετημένες από την κοινωνική θέση του νιγηριανού μετανάστη στην Αθήνα. Η εργασία που μπορεί να προτείνει ο Νιγηριανός στον ομοεθνή του είναι αυτή που κάνει και ο ίδιος για να επιβιώσει. Το κατάλυμα στο οποίο θα τον φιλοξενήσει, είναι αυτό στο οποίο κατοικεί και ο ίδιος, πιθανώς, χαμηλής οικολογικής στάθμης και με πολλούς ακόμη συγκατοίκους. Η κοινωνικοποίηση με το επάγγελμα και τις συνθήκες στέγασης, μέσα από τα εθνοτικά ή ευρύτερα συγγενικά δίκτυα, είναι βασικές προϋποθέσεις για την κρυσταλλοποίηση της θέσης του στην ελληνική κοινωνία. Σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της κοινωνικής προστασίας δημιουργείται συχνά μια πλάνη. Απουσία του κράτους πρόνοιας για όσους Νιγηριανούς μετανάστες δεν είναι πολιτογραφημένοι, το δίκτυο προστασίας εύκολα γίνεται δίκτυο πατρωνίας, ιδίως για γυναίκες και ανηλίκους. Ο «πάτρωνας» έχει σημαντικό ρόλο, καθώς λειτουργεί κατοπτρικά: δείχνει στον μετανάστη ή τη μετανάστρια τη θέση στην οποία τον έχει ταξινομήσει η πόλη. Ενίοτε, τον ρόλο αυτόν, έχει κάποιος ομοεθνής ή και συγγενής. Στην περίπτωση των αποκομμένων από οποιοδήποτε δίκτυο προστασίας και αλληλεγγύης εσωτερικών οικιακών εργατριών, τον ρόλο του πάτρωνα έχει ο εργοδότης. Σε συνθήκες κρίσης, όπου η δυνατότητα κινητικότητας και ανέλιξης μέσα από το επάγγελμα για τον μετανάστη περιορίζεται, ενδυναμώνεται ο ρόλος των άτυπων κοινωνικών δεσμών του. Κάθε μετατόπιση δε των πραγματικών δικτύων κοινωνικής

αλληλεγγύης και προστασίας στην κρίση, τον ωθεί ακόμη περισσότερο στο περιθώριο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης.

Η μελέτη αρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια: Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το βασικό πρόβλημα μέσα στον οποίο εντάσσεται το ερευνητέο. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνιολογική προσέγγιση του κοινωνικού χώρου που συμβάλλει καθοριστικά στην «παγίδευση» του μετανάστη στο περιθώριο. Σε επίπεδο μικροανάλυσης, αναδεικνύεται ο ρόλος των κοινωνικών δικτύων ως ενός ενδογενούς παράγοντα που κρυσταλλοποιεί την κοινωνική θέση του μετανάστη στον περιθώριο. Πεδίο στο οποίο πραγματοποιούνται τα παραπάνω είναι η σύγχρονη πόλη. Μια πόλη που αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο το παγκόσμιο σύστημα αντιμετωπίζει τον μετανάστη με καταγωγή από χώρες της Αφρικής, όπως η Νιγηρία. Η δημιουργία γκέτο στο κέντρο των πόλεων διασφαλίζει τη ύπαρξη ενός «αποθέματος» φθηνού, περιστασιακού και περιχαρακωμένου από κάθε κέντρο λήψης αποφάσεων, εργατικού δυναμικού. Μια, δηλαδή, διαθέσιμη εφεδρεία για τις εργασίες που έχει απορρίψει η εργατική τάξη των «αυτόχθονων» κατοίκων της πόλης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο πραγματοποιείται η θεωρητική προσέγγιση του προβλήματος. Αρχικά, προβαίνουμε σε μερικές απαραίτητες εισαγωγικές διασαφήσεις αναφορικά με την έννοια του κοινωνικού δικτύου στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης. Στη συνέχεια αντλούμε από κλασικές κοινωνιολογικές μελέτες στοιχεία που αναδεικνύουν τη σημασία του κοινωνικού δικτύου στην αποξένωση και στην αλλοτρίωση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, όπως είναι το σύγχρονο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Πρόκειται για μια κριτική θεώρηση του περιθωρίου που διαμορφώνει ο κοινωνικός αποκλεισμός, έτσι όπως έχει παρουσιαστεί μέσα από τη μαρξοβεμπεριανή προσέγγιση. Για τη σημασία της αναπαραγωγής των ανισοτήτων μέσα στην πόλη και του ρόλου των κοινωνικών δικτύων σε αυτήν τη διαδικασία, ανατρέξαμε σε μελέτες πρώτης και δεύτερης γενιάς της Σχολής του Σικάγο. Στο τελευταίο μέρος του δεύτερου κεφαλαίου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μελετών που εξετάζουν ξεχωριστά τη μετανάστευση στον ευρωπαϊκό, και δη στον ελληνικό, χώρο πριν και κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2010 έως σήμερα).

Στο τρίτο κεφάλαιο, πραγματοποιείται μια σύντομη χαρτογράφηση της περιοχής (γύρω από την πλατεία Κυψέλης) στην οποία επικεντρωθήκαμε και στα βασικότερα δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της ομάδας μεταναστών (Νιγηριανοί πρώτης και δεύτερης γενιάς) που είναι εγκαταστημένοι ή δραστηριοποιούνται επαγγελματικά εκεί. Γίνεται, τέλος, περιεκτική αναφορά στη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε στα στάδια συλλογής και τεκμηρίωσης του εμπειρικού υλικού.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων, ως συνέχεια της κριτικής προσέγγισης επάνω στα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών. Τα κοινωνικά δίκτυα είναι καθοριστικής σημασίας για τον μετανάστη σε διαδοχικά στάδια: στη μετακίνηση από τη μια χώρα στην άλλη, στην εγκατάσταση, στη στέγαση, στην εργασία και στην παροχή κοινωνικής προστασίας στη χώρα υποδοχής. Επίσης, απηχούν και στον τρόπο με τον οποίο επιδρούν συγκεκριμένοι θεσμοί στη διαμόρφωση της ταυτότητας του Νιγηριανού μετανάστη στην Αθήνα, ως συνέχειες της καθημερινότητάς του στην Νιγηρία. Αυτοί οι θεσμοί λαμβάνουν συχνά έναν διττό ρόλο: μπορούν να αποτρέψουν ή να ωθήσουν ακόμη περισσότερο τον μετανάστη σε κοινωνικό αποκλεισμό. Σε κάθε περίπτωση, τον επηρεάζουν σημαντικά, καθώς ο Νιγηριανός μετανάστης, εν προκειμένω, για δεκαετίες ζει κρυμμένος, περιθωριοποιημένος στο κέντρο της Αθήνας, καχύποπτος προς οτιδήποτε εκτός αυτών των κοινωνικών θεσμών, όπως η γειτονιά, η οικογένεια, και οι χώροι έκφρασης του θρησκευτικού αισθήματος. Οι συγκεκριμένοι θεσμοί άλλωστε, είναι πρωτογενείς και δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης του ατόμου και σημαντικοί παράγοντες στη διαμόρφωση του «κοινωνικού εαυτού». Μολονότι οι κοινωνικοί δεσμοί είναι σημαντικοί για την κοινωνική ολοκλήρωση του ατόμου, δεν μπορούν και δεν θα έπρεπε να υποκαθιστούν την ευθύνη του κράτους πρόνοιας προς όλους τους κατοίκους. Το σημαντικότερο που αναδεικνύεται από τις συνεντεύξεις είναι ότι οι κίνδυνοι που εμπεριέχει η απόλυτη εξάρτηση από τους άτυπους κοινωνικούς δεσμούς για παροχή οποιασδήποτε στήριξης, θα περιοριστούν μόνον όταν το κράτος υιοθετήσει πολιτικές που θα είναι φιλικές προς τον μετανάστη. Όχι πολιτικές αφομοίωσης και σίγουρα όχι πολιτικές συγκεκριμένου αποκλεισμού, αλλά πολιτικές που θα έχουν ως αρχή τους την ίση πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες για κάθε

άνθρωπο που κατοικεί στο εσωτερικό του. Αυτό είναι και το μόνο αίτημα και κίνητρο των Νιγηριανών που δέχθηκαν να αφηγηθούν την ιστορία του δικού τους ταξιδιού ή της οικογένειάς τους στην Ελλάδα, ως προϋπόθεση συμμετοχής τους στην έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Βασικό θέμα της παρούσας έρευνας είναι η συμβολή των κοινωνικών δικτύων των μεταναστών στην *κρυσταλλοποίηση* (Lenski 1954) της κοινωνικής τους θέσης στη χώρα υποδοχής, σε περιόδους οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Η θεωρία και οι μελέτες γύρω από την εργασία, τη στέγαση και την κοινωνική προστασία έχουν αναδείξει τη σημασία των κοινωνικών δικτύων - ιδίως τα δίκτυα της οικογένειας και τα δίκτυα ευρέσεως εργασίας - στην *κρυσταλλοποίηση* της θέσης του μετανάστη (Mingione 1996, King 2000, Ψημμένος 2004, 2013, 2017 και 2020, Βασιλικού 2007, Ψημμένος - Σκαμνάκης 2008, Φούσκας 2012, Ξυπολυτάς 2014). Γιατί, όμως, σχετίζεται η εργασία με την *κρυσταλλοποίηση* του κύρους του μετανάστη; Γιατί ένα μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στρέφεται σε δίκτυα εθνοτικά ή εργοδοτικά ή και στα δύο ταυτοχρόνως, ως τη μοναδική επιλογή του για να επιβιώσει στη χώρα υποδοχής. Η *εργασία*, μπορεί να δείξει επίσης τη σημασία που έχουν τα δίκτυα σε μια παγίωση θέσεων. Μέσω των δικτύων, ιδίως σε περιόδους κρίσης, νομιμοποιούνται και αναπαράγονται θέσεις και προσδοκίες.

Από τη δεκαετία του 1980 η Ευρώπη έχει μετατραπεί σε έναν χώρο νέας κατανομής της εργασίας και μεταβολών στα δικαιώματα του εργατικού δυναμικού. Η κρίση και η απορρύθμιση της μισθωτής εργασίας συνδέθηκε με τη δημιουργία ενός άτυπου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού που εισρέει έως σήμερα στα μεγάλα αστικά κέντρα των δυτικών χωρών (Burawoy 1980: 138 - 173, Castles - Kosack 1980: 117 - 134, Cohen 1987: 111 - 144, Mandel 1987, Psimmenos 1997). Η εργασία των μεταναστών τροφοδοτεί κατά κύριο λόγο με φθηνά αγαθά και υπηρεσίες, τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα του

γηγενούς πληθυσμού των μεγαλουπόλεων, ενώ χαρακτηρίζεται από ελαστικότητα και προσωρινότητα. Ένα τέτοιο κλίμα ευελιξίας επισφάλειας και προσωρινότητας της μεταναστευτικής εργασίας συνοδεύεται από την εκδήλωση ενός εθνορατσισμού και ενός κοινωνικού ρατσισμού (Glavanis 1999: 54 - 73). Στον νέο αυτό καταμερισμό εργασίας, η εργασία ταυτίζεται με την εθνικότητα, τη φυλή, το φύλο και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων μεταναστών. Οι λιγότερες ή οι περισσότερες ευκαιρίες ζωής για τους κατοίκους των σύγχρονων μεγαλουπόλεων - συμπεριλαμβανομένων των μεταναστών - είναι συνυφασμένες με την οικονομική δραστηριότητά τους και τα χαρακτηριστικά της εργασίας τους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η «πόλη» γίνεται σημείο αναζήτησης ευκαιριών ζωής για ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων που ζουν στο περιθώριο. Μελέτες έχουν δείξει ότι η σύγχρονη «πόλη» και το «κατασκευασμένο» αστικό περιβάλλον συνδέεται με τη συσσώρευση του κεφαλαίου και τις αλλαγές που συνοδεύουν την επένδυσή του (Savage - Warde 2005: 94 - 101). Από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες άλλωστε, η τροποποιημένη δομή της πόλης ταυτίστηκε με τις ευρύτερες διακυμάνσεις και κραδασμούς της καπιταλιστικής οικονομίας. Η πόλη στον σύγχρονο τρόπο οργάνωσης της οικονομίας βασίζεται στη συμπίεση του χώρου και του χρόνου. Κάτι τέτοιο έχει συνέπειες στην κοινωνική ζωή του ατόμου, ιδίως σε πτυχές όπως είναι η εργασία. Η εργασία μέσα σε αυτές τις συνθήκες ελαστικοποιείται και κατ' επέκταση ρευστοποιούνται θεμελιωμένα κοινωνικά δικαιώματα (Ψημμένος 2004: 83 - 112). Δημιουργούνται δύο βασικές κατηγορίες κατοίκων της «πόλης» που χωρίζονται σε δύο μεγάλα στρώματα-επίπεδα με βάση τον καταμερισμό εργασίας. Το πρώτο επίπεδο διοικεί και το δεύτερο διοικείται. Το πρώτο ιδιοποιείται κάθε δραστηριότητα, ενώ το δεύτερο πρέπει να παραγάγει τα αγαθά και υπηρεσίες που θα καλύπτουν τις ανάγκες του πρώτου. Στο δεύτερο επίπεδο υπάρχουν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, στα οποία ανήκει και το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό: ένα σύγχρονο *προλεταριάτο* το οποίο είναι περιχαρακωμένο και αδύναμο να ελέγξει την ταυτότητα και την ιστορία του. Η αποξένωση διαπερνάει κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής των ατόμων, όπως την εργασία ή ακόμη και τη διασκέδαση. Με αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνουν τόσο την αντίληψή τους για την πόλη μέσα

στην οποία ζουν, όσο και για τον ίδιο τους τον εαυτό (Ψημμένος 2004, Πετρονώτη - Ζαρκιά 1998: 24).

Οι μετανάστες βρίσκονται στην κατώτερη βαθμίδα του δεύτερου επιπέδου, εγκλωβισμένοι σε έναν περιφρακτικό κοινωνικό χώρο που διαμορφώνεται μέσω της εργασίας (Rabinow 1992). Πρόκειται για σημεία στα οποία ζούσαν και εργάζονταν άλλοτε γηγενείς. Εκεί εγκαθίστανται συνήθως μετανάστες, διαμένοντας ομαδικά σε οικίες χαμηλής οικολογικής - οικονομικής στάθμης και κάνοντας δουλειές που παραδοσιακά ασκούσαν τα κατώτερα και πιο εξαθλιωμένα κοινωνικά στρώματα της πόλης (Ψημμένος 2004). Το παράδειγμα της Ομόνοιας στην Αθήνα είναι χαρακτηριστικό, καθώς αποτελεί σημείο που ιστορικά συγκροτεί έναν χώρο ομαδικής εργασίας και διαμονής. Από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την Ομόνοια εισρέουν και εγκαθίστανται εσωτερικοί μετανάστες, οι οποίοι έχουν μετακινηθεί από την ελληνική επαρχία για οικονομικούς ή και για πολιτικούς λόγους. Προτού, λοιπόν, εμφανιστούν μετανάστες από άλλες χώρες, η Ομόνοια αποτελεί ήδη κυρίαρχο κόμβο ενδομετανάστευσης' μετά το προσφυγικό κύμα από την Κύπρο το 1974 δε, μετατρέπεται σε χώρο ομαδικής εργασίας και διαμονής μεταναστών. Διάφορες ομάδες εργατοτεχνιτών αναζήτησαν εργασία εκεί στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, με κυριότερη των οικοδόμων. Τα καφενεία που λειτουργούσαν γύρω από την πλατεία ήταν σημεία στα οποία μπορούσε ένας εργάτης να μάθει πού θα βρει μεροκάματο από εργολάβους και εργοδηγούς. Κάθε ομάδα εργατοτεχνιτών είχε και το δικό της καφενείο - σημείο συνάντησης (Ιωάννου 1988). Στη διαδικασία εύρεσης εργασίας ξεχωριστό ρόλο έπαιζε η στέγαση. Σε αυτή την περίπτωση, ως χώροι στέγασης των εργατών λειτουργούσαν τα φθηνά ξενοδοχεία που βρίσκονταν γύρω από την Ομόνοια. Από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα η περιοχή αποτελεί πια σημείο ομαδικής εργασίας και στέγασης ενός φθηνού και άτυπου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού. Ένα πρώτο ρεύμα μεταναστών από το «Maghreb» και τη Μέση Ανατολή και ένα δεύτερο από τις χώρες της πρώην σοσιαλιστικής Ευρώπης θα αποτελέσουν μερικές από τις πιο πολυπληθείς ομάδες μεταναστών που θα εγκατασταθούν στην περιοχή. Ο χώρος εξακολουθεί να διατηρεί κάποιες από τις παλαιότερες λειτουργίες του, όπως το γεγονός ότι είναι «πιάτσα» ευρέσεως εργασίας από εργατοτεχνίτες διαφορετικών ειδικοτήτων και σημείο

ομαδικής στέγασης (ξενοδοχεία). Από αυτή την άποψη συνεχίζει να θεωρείται ανεπίσημα ως το «σύνορο» ανάμεσα στο περιθώριο και σε σημεία της πόλης (λ.χ. Σύνταγμα) που ταυτίζονται με έναν περισσότερο «συνηθισμένο» τρόπο οργάνωσης της ζωής των κατοίκων της. Σε έναν νέο καταμερισμό εργασίας όμως που ταυτίζεται με το φύλο, τη φυλή και την εθνικότητα, κάθε τέτοια ομάδα σταδιακά έχει συγκροτήσει έναν δικό της κοινωνικό χώρο, αποτελούμενο από τα δικά του, ξεχωριστά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Στο πλαίσιο μιας στρωμάτωσης του ίδιου του μεταναστευτικού δυναμικού, η παρουσία κάθε ομάδας γύρω από την Ομόνοια δεν είναι τυχαία και ταυτίζεται με συγκεκριμένα επαγγέλματα, χώρους και συνθήκες διαβίωσης. Έτσι, σε μια τέτοια κατανομή με βάση την εθνικότητα στο κέντρο της πόλης, είναι διαφορετικά τα σημεία συνάντησης, αναζήτησης εργασίας, απασχόλησης και στέγασης λ.χ. των Αλβανών μεταναστών (Ψημμένος 2004: 123 - 125) από αυτά των Ερυθραίων (Πετρονώτη - Ζαρκιά 1998).

Ο *περιφρακτικός* χαρακτήρας του κοινωνικού χώρου που συγκροτούν οι μετανάστες στο περιθώριο της πόλης στηρίζεται στον εκτοπισμό τους από τα κυρίαρχα στρώματα σε υποβαθμισμένες περιοχές με βάση τη φυλετική, θρησκευτική και οικονομική τους θέση. Με αυτόν τον τρόπο νομιμοποιείται μια βία που συνδέεται και με την πολιτική αντίληψη που επικρατεί στον γηγενή πληθυσμό αναφορικά με τον εκτοπισμό του «ξένου». Η δημιουργία των γκέτο στηρίζεται στη *στιγματοποίηση* των ατόμων που έχουν περιχαρακωθεί σε αυτά, καθώς έτσι θεωρείται «φυσιολογικός» ο περιφρακτικός χώρος εντός του οποίου καλούνται να ζήσουν. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στα γκέτο πραγματοποιείται σε φυλετική ή εθνοφυλετική βάση. Πρόκειται για μια οργάνωση του χώρου του μετανάστη ως κατοίκου μιας πόλης, που μπορεί να δραστηριοποιείται εγκλωβισμένος στα όρια που του θέτουν τα «φρούρια» των εθνοφυλετικών κοινοτήτων. Τα γκέτο πρέπει να είναι εν γένει υποβαθμισμένα, γιατί έτσι μόνο οι κάτοικοί του μπορούν να είναι οικονομικά και κοινωνικά ωφέλιμοι στα μεσαία στρώματα της πόλης. Εκεί, ο μετανάστης δεν είναι παρά μια οικονομική οντότητα, αποκομμένη από πραγματικές οικογενειακές σχέσεις, κάτι που συντελεί εν πολλοίς στη διαμόρφωση της αντίληψής του για τη θέση του στη χώρα υποδοχής. Τα γκέτο είναι ένας χώρος στον οποίο η βία αποτελεί σημαντικό μέσο εσωτερίκευσης και κρυσταλλοποίησης της κοινωνικής θέσης

του μετανάστη ως κατοίκου της πόλης, αλλά και των ορίων αυτής της θέσης. Οι μορφές βίας με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος είναι ταυτισμένες με την οικονομία του περιθωρίου και με άτομα ή ομάδες με σημαίνοντα ρόλο σε αυτά. Οι «λόρδοι» των γκέτο, εξουσιάζουν οικονομικά και κοινωνικά αυτούς τους χώρους και δημιουργούν ολόκληρα στρώματα κατοίκων που είναι απόλυτα εξαρτώμενα από αυτά για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες διαβίωσής τους, όπως η εργασία ή ακόμη και η στέγαση. Στο περιφραγμένο χώρο των γκέτο τα άτομα είναι εξαρτημένα από τα συμφέροντα άλλων μεταναστών ή της μαφίας. Η βία της στιγματοποίησης δεν είναι μια διαδικασία εξωτερική, αλλά πραγματοποιείται και εσωτερικά. Αυτή η βία της στιγματοποίησης περιλαμβάνει μια σειρά από θεσμικές απαγορεύσεις και βίαιες συγκρούσεων με το κυρίαρχο καθεστώς. Σε κάθε περίπτωση, διαμορφώνει μια διαστρεβλωμένη εικόνα του μετανάστη με τον εαυτό του, χάνοντας την πραγματική του ταυτότητα είτε μέσα από τη διαδικασία της *αυτοαναίρεσης* (να βλέπει τον εαυτό τους όπως οι άλλοι και ιδίως η κυρίαρχη ομάδα) είτε της *αυτοδιαφοροποίησης* (να διαφοροποιεί τον εαυτό του από τους άλλους της ίδιας ομάδας). Σε κάθε περίπτωση, αναπαράγεται μια εικόνα κατωτερότητας για τον εαυτό και παγιώνεται μέσα από τους διαφορετικούς τρόπους στιγματοποίησης (Ψημμένος 2004: 204 - 223).

Οι περιφρακτικοί χώροι των μεταναστών στις σύγχρονες μεγάλες πόλεις, όπως η Αθήνα, έχουν τους δικούς τους νόμους και τα δικά τους όρια. Αυτό είναι γνωστό ήδη από τις μελέτες της Σχολής του Σικάγο στον Μεσοπόλεμο, και ιδίως την οικολογική προσέγγιση, όπου οι παρεκκλίνουσες συμπεριφορές των νέων (συμμορίες) δεν είναι απόρροια ενός «ενστίκτου» συμμορίας, αλλά μιας χωροταξικής κατανομής των ατόμων μέσα στην πόλη (Thrasher 1927). Η κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων σχετίζεται με το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν και διαμορφώνονται από συγκεκριμένες διαδικασίες εκκοινωνισμού. Οι εθνογραφικές μελέτες της σχολής του Σικάγο ανέδειξαν ότι οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί στις μεγάλες πόλεις του Μεσοπολέμου, παρέμεναν αχαρτογράφητοι, «μοναχικοί» και μετακινούμενοι (Savage - Warde 2005: 31 - 40). Σε αυτό το πλαίσιο οι πρωτογενείς δεσμοί έχουν φθαρεί. Αντίθετα οι άνθρωποι σε αυτούς τους χώρους βρίσκονται σε έναν μοναχικό κόσμο, είναι δίχως πρωτογενείς δεσμούς τους οποίους υποκαθιστούν με άλλα είδη σχέσεων.

Ωστόσο, στην κοινωνική μορφολογία των σύγχρονων πόλεων, ο κόσμος των μεταναστών συνδυάζει κάτι το «ριζοσπαστικό» και ταυτοχρόνως «αρχέγονο». Η οργάνωση του κοινωνικού χώρου των μεταναστών είναι τέτοια, ώστε να προστατεύονται από το έγκλημα, την πείνα και την εξαθλίωση. Βασικό σημείο αναφοράς αυτής της οργάνωσης είναι οι τόποι διαμονής και συνθήκες στέγασης (Πετρονώτη - Ζαρκιά 1998: 20). Δύο στοιχεία υπάρχουν εντός αυτού του πλαισίου, η «κοινωνική προσφορά και αλληλεγγύη» μεταξύ μεταναστών και η «ριζική μετάλλαξη του περιβάλλοντος» που συμβάλλει στην προβολή μιας νέας ταυτότητας για τα άτομα, έτσι όπως συγκροτείται μέσα από τις αστικές συγκρούσεις (Ψημμένος 2004: 83 - 112)· συγκρούσεις που μπορεί να βασίζονται σε θέματα όπως η εθνικότητα, το φύλο, η γειτονιά, αλλά και η τάξη. Σε αυτό πλαίσιο, ο κοινωνικός χώρος λειτουργεί συχνά ως μέσο αντίστασης. Η «εδαφική οργάνωση» των μεταναστών σε κοινά καταλύματα, διασφαλίζει την παρουσία τους στη χώρα υποδοχής, την αποφυγή απέλασης, αλλά και την αποφυγή των κινδύνων με τους οποίους θα έρχονταν αντιμέτωποι εάν βρίσκονταν εκτός των μικρών ομάδων. Η ομάδα των μεταναστών παίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο και διαπερνάει κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής: από τη στέγαση μέχρι την εργασία (Ψημμένος 2004: 176 - 184). Όσο λιγότερο ειδικευμένος είναι ένας εργαζόμενος άλλωστε, τόσο πιο σημαντικό ρόλο στην εύρεση εργασίας θα παίξουν οι προσωπικές του επαφές (Granovetter 1995). Για τον μετανάστη αυτή η πρόσβαση σε πληροφορία περιορίζεται στα κοινωνικά δίκτυά του, τα οποία αρθρώνονται εντός της ομάδος. Η ομάδα, λοιπόν, υποκαθιστά θεσμούς όπως η οικογένεια, αλλά και το κράτος, κάτι που εκφράζεται με άτυπες μορφές αλληλεγγύης και προστασίας. Τέτοιες μορφές αλληλεγγύης και προστασίας όμως, δεν αρκούν για την ανάκτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των μεταναστών, καθώς η όποια μορφή υποστήριξης που πηγάζει από την εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα με συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, δεν μπορεί να υποκαταστήσει την επίσημη κρατική παρέμβαση (Psimmenos - Kassimati 2003). Αντίθετα, η εξάρτηση από την ομάδα ισχυροποιεί μια στάση αδιαφορίας του κράτους για την παρουσία του μετανάστη στη χώρα υποδοχής, ωθώντας τον στο περιθώριο και αποκλείοντάς τον από κάθε μορφή συμμετοχής σε επίσημες διαδικασίες.

Μελέτες σε Ελλάδα και εξωτερικό έχουν δείξει ότι στον νέο καταμερισμό της εργασίας δημιουργήθηκαν νέες μορφές ανισοτήτων συνεπεία της απορρύθμισης της κρατικής κοινωνικής προστασίας. Οι νέοι διαχωρισμοί στην αγορά εργασίας και η αλλαγή στον προσανατολισμό της μεταναστευτικής πολιτικής οδήγησαν σε νέες μορφές διαχωρισμού με βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, όπως το φύλο, η εθνικότητα και η φυλή. Ως εκ τούτου προκλήθηκαν και νέες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών από τον ντόπιο πληθυσμό. Η προνοιακή περιθωριοποίηση των μεταναστών είναι μια τέτοια περίπτωση. Στην προνοιακή περιθωριοποίηση οι μετανάστες απομονώνονται όχι για λόγους που σχετίζονται με την παραβατικότητα, αλλά με το επάγγελμά τους στη χώρα της υποδοχής. Πρόκειται για επαγγέλματα που εντάσσονται σε ένα σύστημα καταμερισμού της εργασίας και αναπαράγουν μια σειρά από ανισότητες, στρωματώσεις και πρότυπα προσδοκιών. Έτσι, «αποκαλύπτεται» μια στενή σύνδεση ανάμεσα στην εργασία και την κοινωνική προστασία (Ψημμένος - Σκαμνάκης 2008: 27).

Εκτός των οικονομικών διαχωρισμών που εμποδίζουν την πρόσβαση στις κοινωνικές υπηρεσίες από τη συσχέτιση επαγγέλματος του μετανάστη και κοινωνικής προστασίας του, διαμορφώνονται και νέα πρότυπα, αντιλήψεις και συμπεριφορές που έχουν να κάνουν με την πρόνοια. Αυτά τα νέα πρότυπα, οι αντιλήψεις και οι συμπεριφορές ως προς την πρόνοια σχετίζονται με την ανάπτυξη άτυπων και εκτός νόμου συχνά μορφών προστασίας και αλληλεγγύης (Βαΐου - Χατζημιχάλη 1997: 128 και 217, Ψημμένος 2004: 204 - 215). Τα δίκτυα προστασίας, μαζί με την εργασία και την απασχόληση, εγκλωβίζουν το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στο περιθώριο και σε μηχανισμούς διαβίωσης που κάνουν μια κοινωνική ενσωμάτωσή τους στη χώρα υποδοχής αδύνατη. Άλλο χαρακτηριστικό αυτών των δικτύων είναι ότι κάνουν τα όρια μεταξύ εργασίας και απασχολησιμότητας δυσδιάκριτα, όπως ισχύει πολλές φορές μεταξύ εργαζομένων και όσων παίρνουν τον ρόλο του «προστάτη». Πρόκειται για ένα ιδιαίτερος σύνθετο ζήτημα που μπορεί να λάβει πολλές και διαφορετικές διαστάσεις κατά περίπτωση, ιδίως όταν η εργασία παίρνει εθνικά και έμφυλα χαρακτηριστικά. Πραγματοποιείται ένας εσωτερικός μεταναστευτικός έλεγχος που επιτείνει ακόμη περισσότερο τις άμεσες εξαρτήσεις από τους προστάτες, περιχαρακώνοντας τους μετανάστες από

συλλογικότητες, συνδικάτα και κοινοτικά δίκτυα (Φούσκας 2012). Αυτό είναι ιδιαίτερος εμφανές στις περιπτώσεις της γυναικείας μεταναστευτικής εργασίας, όπως η οικιακή εργασία, όπου θεμελιώδεις ανάγκες κοινωνικής πρόνοιας συνδέονται πολιτισμικά με τη θέση της γυναίκας και τις επιλογές που έχει στη χώρα υποδοχής. Πρόκειται για μια πολιτική της μετανάστευσης όπου στον νέο καταμερισμό των τελευταίων δεκαετιών ταυτίζει τον εργαζόμενο μετανάστη με ένα νέο υπηρετικό προσωπικό, περιχαρακωμένο και αποκομμένο από οποιαδήποτε επίσημη μορφή εργασιακής αντιπροσώπευσης. Έτσι, η έλλειψη της κρατικής προστασίας υποκαθίσταται από δίκτυα προστασίας τα οποία στηρίζονται σε αυτό που αποκαλείται *συγκινησιακή φόρτιση* της εργασίας (Parreñas 2001: 179 - 196, Ψημμένος - Σκαμνάκης 2008: 90 - 94). Κάτι τέτοιο είναι διακριτό στην περίπτωση των δεσμών που διαμορφώνει ο μετανάστης εργαζόμενος με τον εργοδότη, ιδίως όταν καλείται να λάβει ρόλους πέραν της εργασίας του. Σε αυτήν την περίπτωση ο εργοδότης είναι ο «προστάτης» κάτι που οδηγεί στη σταδιακή απομόνωση των μεταναστών από τις οικογένειές τους και, τελικά, στη συναισθηματική φόρτιση (Anderson - Phizacklea 1997). Μέσα σε ένα ιδιωτικό πλαίσιο οι αρχές πρόνοιας καθορίζονται από διαπροσωπικές σχέσεις, από τα συναισθήματα και από μη μετρήσιμες οικονομικά υπηρεσίες. Τα όρια της εργασίας και της απασχολησιμότητας καθορίζονται και από τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των εργαζομένων. Εκτός από τη σχέση εργοδότη - εργαζόμενου οι διαντιδράσεις με συντοπίτες που κάνουν τα ίδια επαγγέλματα, του μαθαίνουν τι είναι δικαίωμα και ποια η υποχρέωσή του ως εργαζόμενου σε αυτή τη δουλειά. Αυτό μας παραπέμπει και πάλι σε ένα διαφορετικό πεδίο ανάλυσης: στον κοινωνικό χώρο των μεταναστών, όχι ως γεωγραφική θέση διαμονής, αλλά ως πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται οι πρώτες διαντιδράσεις, αμοιβαίες επιρροές και κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων της μεταναστευτικής ομάδος (Ψημμένος - Σκαμνάκης 2008: 69) .

Ως εκ τούτου, και παίρνοντας ως δεδομένη τη στενή σύνδεση εργασίας, στέγασης και κοινωνικής προστασίας με τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών, συμπεραίνουμε ότι κάθε μετατόπιση στα πρώτα θα σηματοδοτήσει και μετατοπίσεις στη σύνθεση και στον τρόπο λειτουργίας των τελευταίων. Υιοθετώντας μια κριτική προσέγγιση στην ανάλυση των κοινωνικών δικτύων των μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα, επιχειρούμε να αποδείξουμε ότι σε

συνθήκες κρίσης, και παρά τις μεταβολές που υφίστανται, εξακολουθούν να αποτελούν έναν σημαντικό μηχανισμό κρυσταλλοποίησης της κοινωνικής θέσης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής: μια θέση, η οποία διατηρεί την υπηρετικότητα και την απομόνωση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στο περιθώριο των σύγχρονων αστικών κέντρων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ: ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΣΤΗΝ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ

2.1 Αλυσιδωτή μετανάστευση, κοινωνικά δίκτυα και κοινωνικό κεφάλαιο: Εννοιολογικές διασαφήσεις

Τα κοινωνικά δίκτυα θεωρούνται σήμερα μια ιδιαίτερως ελκυστική μέθοδος προσέγγισης του φαινομένου της μετανάστευσης. Ωστόσο, οι κοινωνικές επιστήμες, και δη η κοινωνιολογία, είναι επικεντρωμένες στην ανάλυση των δικτύων κοινωνικής αλληλόδρασης από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Για τους θεωρητικούς των κοινωνικών δικτύων, η μετανάστευση είναι μια διαδικασία η οποία εξαρτάται σημαντικά από την επιρροή που ασκούν στον μετανάστη οι κοινωνικοί δεσμοί του. Μια επιρροή που αντανακλάται αρχικά στην απόφασή του να μετακινηθεί από τη μια χώρα στην άλλη και εν συνεχεία στην επιλογή της διαδρομής που θα ακολουθήσει. Για τους κοινωνιολόγους της μετανάστευσης ο όρος *κοινωνικά δίκτυα* ήρθε να αντικαταστήσει τον ήδη γνωστό από τους Kenny (1962), Price (1963) και McDonald – McDonald όρο *αλυσιδωτή μετανάστευση* (chain migration). Οι τελευταίοι (McDonald – McDonald 1964) θεώρησαν ότι η μετανάστευση στηρίζεται σε μια αλυσιδωτή ροή από υλικούς και άυλους πόρους, όπως είναι η προσωρινή διαμονή ή η εργασία, αλλά και οι πληροφορίες για το πώς θα πραγματοποιηθεί το ταξίδι και η εγκατάσταση στον νέο τόπο. Αυτή η αλυσιδωτή ροή έχει ως προϋπόθεση την

ύπαρξη κοινωνικών σχέσεων και δεσμών των πιθανών ή των νέων μεταναστών με παλαιότερους, οι οποίοι έχουν οργανώσει ήδη τη ζωή τους στη χώρα υποδοχής. Το γεγονός ότι οι κοινωνικοί δεσμοί που στηρίζονται στη συγγένεια ή στην κοινότητα διευκολύνουν την αλυσιδωτή μετανάστευση, αναπτύχθηκε περαιτέρω από τους Tilly και Brown (1967) και τον Choldin (1973). Τα δίκτυα των μεταναστών μπορούν να οριστούν ως οι διαπροσωπικοί δεσμοί που αναπτύσσονται μεταξύ τους μετανάστες, «πρώην» μετανάστες και μη-μετανάστες στη χώρα προέλευσης ή στη χώρα υποδοχής, μέσα από τις σχεσιακές οντότητες της συγγένειας, της φιλίας και της κοινής εντοπιότητας (de Haas 2010: 1589).

Για τους θεωρητικούς των κοινωνικών δικτύων, η ίδια η έννοια (του κοινωνικού δικτύου) συνδέεται στενά με αυτήν του *κοινωνικού κεφαλαίου*. Μια από τις πιο διαδεδομένες συνεισφορές σε αυτή τη σύνδεση κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνικών δικτύων έχει πραγματοποιηθεί από τον Bourdieu (1979). Για τον Bourdieu το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι παρά το άθροισμα των πραγματικών ή δυνητικών *πόρων* (resources), που μπορεί να αντλήσει το άτομο συμμετέχοντας σε ένα κοινωνικό δίκτυο με λιγότερο ή περισσότερο τυπικές/επίσημες σχέσεις αμοιβαίας αναγνώρισης και αποδοχής. Ο Bourdieu διαχωρίζει τους *πόρους* (resources) από τα *δίκτυα* (networks). Οι πόροι ενεργοποιούνται και κινητοποιούνται μέσα από τη συμμετοχή των ατόμων σε συγκεκριμένα δίκτυα. Το κοινωνικό κεφάλαιο εξαρτάται από την πυκνότητα και τον όγκο του δικτύου. Η διάκριση ανάμεσα στις έννοιες *δίκτυο* και *πόροι* είναι σημαντική, καθώς συνιστά προϋπόθεση για την ορθή εφαρμογή του κοινωνικού κεφαλαίου ως βασικής έννοιας στη μετανάστευση. Αυτή η εφαρμογή του κοινωνικού κεφαλαίου στη μετανάστευση, μπορεί να κάνει κατανοητό πώς παράγονται ή αναπαράγονται ανισότητες κατά τη διαδικασία πραγματοποίησης μιας αλυσιδωτής μετανάστευσης. Για τον Bourdieu η λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή συμμετοχή σε μια ομάδα είναι και η βάση στην οποία στηρίζονται τα όποια πλεονεκτήματα μπορεί να αποσπάσει κανείς ανήκοντας σε αυτή. Το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μετασχηματιστεί σε περισσότερες μορφές κεφαλαίου, όπως σε πολιτισμικό, ανθρώπινο ή οικονομικό. Σύμφωνα με τον Massey τα κοινωνικά δίκτυα είναι μια μορφή καθορισμένου, σε έναν χώρο ή σε μια περιοχή, κοινωνικού κεφαλαίου στο οποίο οι άνθρωποι μπορούν να στραφούν, ώστε να έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε απομακρυσμένους

πόρους. Τα μεταναστευτικά δίκτυα για τον Massey μειώνουν τα κόστη και τους κινδύνους της μετανάστευσης και αυξάνουν τις πιθανότητες να ευοδωθεί η μετανάστευση. Μόλις φτάσει σε κρίσιμο επίπεδο ο αριθμός των συνδέσεων στη χώρα προέλευσης, η μετανάστευση μπορεί να διατηρείται, καθώς η ίδια έχει ήδη δημιουργήσει με αυτόν τον τρόπο την κοινωνική δομή (δηλαδή τα κοινωνικά δίκτυα) που της επιτρέπουν να διαιώνίζεται (de Haas ό.π.: 1590).

Από τις αναλύσεις που έχουν γίνει για το κοινωνικό κεφάλαιο, τα κοινωνικά δίκτυα και τη μετανάστευση ξεχωρίζουμε του Putnam και του Portes, διότι αποτυπώνουν δύο διαφορετικές θεωρήσεις επάνω στη δικτυακή ανάλυση της μετανάστευσης (Μαρούκης 2010: 60 - 71). Αν και ο Putnam συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη του κοινωνικού κεφαλαίου ως ενός ενοποιητικού στοιχείου μεταξύ των μελών ομάδων και κοινοτήτων, δείχνει ότι δέχεται κάποια στοιχεία των κοινωνικών σχέσεων a priori ως δεδομένα. Τέτοια είναι η *εμπιστοσύνη*, η *συνεργασία* και η *αλληλεγγύη*. Το όφελος δεν είναι απαραίτητα κοινό, ούτε αμοιβαίο μεταξύ όλων των δρώντων μιας ομάδος. Αυτό έρχεται να καταδείξει ο Portes σε μια κριτική προσέγγιση της νεοκλασικής προσέγγισης των δικτύων της μετανάστευσης. Το κοινωνικό κεφάλαιο για τον Portes, δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στην κοινωνική συνοχή της ομάδος. Υπάρχει μια πτυχή του κοινωνικού κεφαλαίου με αρνητικές προεκτάσεις για τους δρώντες (άτομα και ομάδες), κάτι που γίνεται ακόμη έντονο στην περίπτωση των μεταναστών. Για τον Portes, οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες που θα επικρατήσουν σε δεδομένο χωροχρόνο και κυρίως οι μεταβολές που θα πραγματοποιηθούν, είναι εκείνες που θα επιτρέψουν στους μελετητές να διακρίνουν πώς μια κοινωνική δομή θα αντιδράσει σε ένα νέο δεδομένο και ποια θα είναι, τελικά, η λειτουργία (θετική - αρνητική) των κοινωνικών δικτύων. Στην περίπτωση των μεταναστών οι στενοί δεσμοί με την κοινότητα διέπονται από ένα σύστημα εσωτερικού κοινωνικού ελέγχου που εμποδίζει συχνά την αυτοδιάθεση των ατόμων και την κοινωνική ανέλιξη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της άνισης σταδιοδρομίας των παιδιών των μεταναστών στο εκπαιδευτικό σύστημα, που δεν είναι ανάλογη με αυτή των γηγενών. Οι ευκαιρίες στην εκπαίδευση και αργότερα στην αγορά εργασίας είναι τις περισσότερες φορές αντίστοιχη με αυτή των οικογενειών των μαθητών. Στην άτυπη μετανάστευση, το άτομο είναι ακόμη πιο εξαρτημένο από τα κοινωνικά του δίκτυα στη χώρα υποδοχής, καθώς έρχονται να

υποκαταστήσουν τις θεσμικές λειτουργίες και τους μηχανισμούς του κράτους. Επομένως, όταν οι στενοί δεσμοί με κάθε στοιχείο που αντιπροσωπεύει την πατρίδα στη χώρα υποδοχής διαπερνούν όλες τις πτυχές της κοινωνικής του ζωής, τότε η περιχαράκωση του μετανάστη στα εθνοτικά του δίκτυα είναι ακόμη μεγαλύτερη (Portes 1998: 17 - 19). Όπως παρατηρεί ο Stobbe, κάθε πληροφορία για τη χώρα υποδοχής, για τη διαδικασία με την οποία θα πραγματοποιηθεί το ταξίδι από τη μία χώρα στην άλλη, η αναζήτηση και η απόκτηση των απαραίτητων εγγράφων που θα επιτρέψουν το ταξίδι, η στέγαση και η κοινωνικοποίηση με την αγορά εργασίας, όλα, θα γίνουν με την κινητοποίηση αυτών των δικτύων. Η απόλυτη εξάρτηση από τους άτυπους κοινωνικούς δεσμούς, δεν διευκολύνει πάντοτε τους μετανάστες. Αντίθετα, τους ωθεί ακόμη περισσότερο στο περιθώριο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής των σύγχρονων ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων (Έμκε - Πουλοπούλου 2007: 138 - 139). Όπως επισημαίνει ο Ψημμένος (2020: 73), πέραν των αντικειμενικών, δομικών, παραγόντων, στη διατήρηση συγκεκριμένων μορφών εργασίας και απασχόλησης από τις λιγότερο ευνοημένες ομάδες ενός πληθυσμού, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και οι «σχέσεις με την οικονομία ή/και τα κράτη των χωρών υποδοχής, τα κοινωνικά δίκτυα, οι πολιτισμικές αξίες και οι ηθικές-προσωπικές συνήθειες και εξαρτήσεις που αποκτήθηκαν στην πορεία».

2.2 Μαξοβεμπεριανή παράδοση: Κοινωνικός αποκλεισμός και περιθωριοποίηση του εργατικού μεταναστευτικού δυναμικού

Τα κοινωνικά δίκτυα είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει την απόφαση του μετανάστη να μετακινηθεί από τη μια χώρα στην άλλη, την εγκατάστασή του στη χώρα υποδοχής και την κοινωνική θέση του σε αυτή. Αν και συχνά δίνεται έμφαση στον υποστηρικτικό τους ρόλο, επισημαίνεται λιγότερο ο τρόπος με τον οποίο ενισχύουν την κοινωνική αλλοτρίωση του μετανάστη, την περιχαράκωσή του σε έναν περιφρακτικό χώρο στέγασης και εργασίας, αλλά και την εσωτερίκευση μιας σειράς από διακρίσεις που του μαθαίνουν από νωρίς να κάνει αποδεκτούς, ως προέκταση της φυσικής του παρουσίας στη χώρα υποδοχής. Οι μετανάστες στις σύγχρονες πόλεις είναι ένα ανθρώπινο δυναμικό

που ωθείται σε δραστηριότητες του «περιθωρίου», ένα εργατικό δυναμικό που στρέφεται στην άτυπη και χαμηλού κύρους εργασία που έχει ήδη απορριφθεί από την εργατική τάξη της χώρας υποδοχής. Οι περισσότερες κοινωνιολογικές σχολές έχουν ασχοληθεί με τον κοινωνικό αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού μιας κοινωνίας και, ιδιαίτερα, με τους μετανάστες. Ο Weber εισήγαγε την έννοια της *κοινωνικής κλειστότητας* (social closure), βάσει της οποίας η αποκλειστική κοινωνικοποίηση ανάμεσα σε άτομα που έχουν συγκεκριμένο κοινωνικό κύρος, οδηγεί στην αναπαραγωγή της κοινωνικής τους θέσης (Ξυπολυτάς - Lazarescu 2013: 160). Με την έννοια της κοινωνικής κλειστότητας ο Weber επιχείρησε να εξετάσει πώς παράγεται η έννοια της *δύναμης* μέσα από διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού (Weber 1978: 638). Οι ποικίλες αναλύσεις που ακολούθησαν για την κοινωνική κλειστότητα (Murphy 1986: 21 - 41), την ταύτισαν ακόμη περισσότερο ως έννοια με τον κοινωνικό αποκλεισμό και την αδυναμία πρόσβασης κοινωνικών ομάδων σε πόρους στους οποίους έχουν αποκλειστική πρόσβαση άλλες (ομάδες). Η επιρροή των «κλειστών» κοινωνικών δικτύων στη διαμόρφωση των αντιλήψεων, των στάσεων, των αποφάσεων και των δράσεων των ατόμων, είναι καθοριστικής σημασίας για την παγίωση της κοινωνικής θέσης τους.

Η βεμπεριανή επιρροή αναφορικά με την έννοια της κοινωνικής κλειστότητας, είναι διάχυτη στο έργο του Du Bois. Στο «The Philadelphia Negro» επιχειρεί να απαντήσει στο βασικό ερώτημα, γιατί να αποτελεί ο Νέγρος πρόβλημα για την Αμερικάνικη κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο δίνει ιδιαίτερη σημασία στα κοινωνικά δίκτυα που αρθρώνονται σε επίπεδο κοινότητας και οικογένειας. Στην πραγματικότητα για τον DuBois δεν είναι ο «νέγρος» πρόβλημα, αλλά το αποτέλεσμα μιας σειράς από κοινωνικά προβλήματα (DuBois 1967: 2). Στο ερώτημα «τι μπορεί να είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα», ο DuBois απαντάει ότι πρόκειται για την αποτυχία μιας οργανωμένης κοινωνικής ομάδας να συνειδητοποιήσει ποια είναι τα δικά της ιδανικά, καθώς αδυνατεί να προσαρμοστεί μέσα σε δεδομένες συνθήκες διαβίωσης (ό.π.: 3). Με αφετηρία την περίοδο της δουλείας οι «μαύροι» της Αμερικής εξακολουθούσαν να είναι ταυτισμένοι με συγκεκριμένες χειρωνακτικές, χαμηλού κύρους εργασίες, καθώς ήταν αποκλεισμένοι από άλλες κατηγορίες εργασιών. Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι εκτός από τους ιστορικούς παράγοντες, όπως η δουλεία, που

επέδρασαν στη διαμόρφωση της κοινωνικής θέσης των Αφροαμερικάνων ως ομάδας στην πολιτεία της Φιλαδέλφειας και συνολικά στην αμερικάνικη κοινωνία, ο DuBois στρέφει την προσοχή του και στο «ιδιόμορφο» κοινωνικό περιβάλλον των ίδιων των Αφροαμερικάνων (ό.π.: 20). Ως εκ τούτου, οι συνήθειες, οι αξίες, οι προσδοκίες που αναπαράγονται σε επίπεδο οικογένειας ή κοινότητας, επίσης ευνοούν τον κοινωνικό αποκλεισμό τους (Ψημμένος 2013: 37). Σε μεταγενέστερο έργο του προσθέτει την έννοια της «διπλής συνείδησης». Οι Αφροαμερικανοί έχουν μάθει να ζούνε στο πλαίσιο μιας σειράς από διαιρέσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Πρόκειται για μια αίσθηση βάσει της οποίας τα άτομα βλέπουν τον εαυτό τους μέσα από την περιφρονητική ματιά των άλλων (DuBois 2007: 8 - 9). Μέσω της διπλής ταυτότητας που υπαγορεύει αυτή η διπλή συνείδηση, οι Αφροαμερικανοί (μαύροι και Αμερικανοί) αποδέχονται την κοινωνική θέση που έχει προκαθορίσει για αυτούς μια κοινωνία που οικοδομήθηκε ιστορικά μέσα από τις κοινωνικές ανισότητες. Κατ' επέκταση, μέσα στο ίδιο το κοινωνικό περιβάλλον που ζουν οι Αφροαμερικανοί της Φιλαδέλφειας, δημιουργείται μια εργατική τάξη βασισμένη στο χρώμα του δέρματος και στη φυλή (Ψημμένος ό.π.). Στο τέλος του «The Philadelphia Negro» επισημαίνονται όλες αυτές οι προσπάθειες που θα πρέπει να γίνουν σε επίπεδο οικογενειακών νοικοκυριών (DuBois 1967: 390), για να περιοριστεί η παραβατική συμπεριφορά των νεαρών Αφροαμερικανών της Φιλαδέλφειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της παραβατικής συμπεριφοράς είναι ένα δίκτυο - «κύκλωμα» που συνδέει πορνεία, σωματεμπορία και τζόγο σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης της Φιλαδέλφειας. Σε αυτές τις γειτονιές - παραγκουπόλεις, η εκπόρνευση γυναικών γίνεται από «καλοντυμένους αργόσχολους» μαύρους νεαρούς, οι οποίοι ξοδεύουν τα χρήματα που βγάζουν μέσω της σωματεμπορίας στον τζόγο. Για τον DuBois όσοι εμπλέκονται σε αυτά τα δίκτυα είναι άτομα που δεν ανήκουν στην πραγματικότητα σε κάποιο νοικοκυριό και αποτελούν την πιο επικίνδυνη τάξη εντός της κοινότητας των μαύρων της Φιλαδέλφειας (ό.π.: 193). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο επισημαίνει τον καταλυτικό ρόλο της οικογένειας ως ενός κοινωνικού θεσμού και φορέα κοινωνικοποίησης, που μπορεί να αποδυναμώσει τη δράση τέτοιων δικτύων. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της αναπαραγωγής συγκεκριμένων αξιακών κωδίκων που δεν θα τοποθετούν το άτομο από την

παιδική ηλικία στο περιθώριο του κοινωνικού γίνεσθαι. Σε ό,τι αφορά στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια της εργασίας, προτείνει την οργάνωση των Αφροαμερικανών σε επίπεδο εργατικών και άλλων ενώσεων, κάτι που μελλοντικά θα βελτιώσει τη θέση τους στην αμερικανική κοινωνία, καθώς η παρουσία τους δεν θα ταυτίζεται με την παραβατικότητα και την εγκληματικότητα· συνολικά, δηλαδή, με το περιθώριο (ό.π.: 388 - 389). Σε ένα άλλο επίπεδο, επισημαίνει τον σημαντικό ρόλο της «Philadelphia Negro Church» ο οποίος είναι πρώτα κοινωνικός και εν συνεχεία θρησκευτικός θεσμός. Αποτελεί κόμβο συνάντησης και κοινωνικής αλληλόδρασης μεταξύ των Αφροαμερικανών της Φιλαδέλφειας, σημείο στο οποίο τα άτομα μοιράζονται μεταξύ τους έθιμα και παραδόσεις που έχουν τη ρίζα τους στο μακρινό παρελθόν της οργάνωσης της ζωής σε φυλές (ό.π.: 199 - 207). Στο πλαίσιο αυτής της κοινωνικής αλληλόδρασης, διαφαίνεται και η κοινωνική διαστρωμάτωση που υπάρχει εντός της κοινότητας. Ο DuBois καυτηριάζει, παρά εξαίρει τον ρόλο μιας ελίτ της μαύρης κοινωνίας, η οποία δεν έχει ακόμη πράξει όσα μπορεί για να βοηθήσει τους ανθρώπους με τους οποίους τους συνδέουν δεσμοί αίματος, αλλά και τα ίδια ρατσιστικά στερεότυπα με τα οποία έχουν όλοι έρθει κάποια στιγμή αντιμέτωποι (ό.π.: 317).

Στον Myrdal το ζήτημα των Αφροαμερικανών της Αμερικής θα πρέπει να εξεταστεί όχι μόνον μέσα από τον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπιζαν οι λευκοί Αμερικανοί, αλλά και με βάση τις ιδιαιτερότητες του ίδιου του πληθυσμού. Για να μπορέσει να αναλύσει τη λειτουργία της αγοράς εργασίας, ως ένα στάδιο κατά το οποίο δημιουργούνται οι συνθήκες αποκλεισμού των Αφροαμερικανών από συγκεκριμένα επαγγέλματα, ο Myrdal αναζητά τους αιτιώδεις παράγοντες που τις προκαλούν. Ένα από αυτά είναι η «έλξη», η συγκέντρωση των πληθυσμών αυτών σε συγκεκριμένα χαμηλού κύρους επαγγέλματα. Για να μπορέσει όμως η έλξη σε αυτά τα επαγγέλματα να πραγματοποιηθεί, θα πρέπει να έχει προηγηθεί η εσωτερίκευση των αξιών κινητικότητας. Αυτές θα οδηγήσουν τα άτομα να έχουν τις συνήθειες, τις προσδοκίες, αλλά και τη χαμηλή αυτοεκτίμηση, που θα κρυσταλλοποιήσει την κοινωνική θέση τους στο περιθώριο. Πρόκειται για ένα μηχανισμό αποκλεισμού των Αφροαμερικανών από άλλα επαγγέλματα που προορίζονταν, κυρίως, για τους λευκούς Αμερικανούς. Η εσωτερίκευση του *κοινωνικού στίγματος* ως προς

το διαφορετικό χρώμα δέρματος, τη φυλή και το φύλο, έστρεψε τους Αφροαμερικανούς και σε ανάλογες στρατηγικές επιβίωσης. Η οικογένεια και η κοινότητα παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτήν τη διαδικασία εσωτερίκευσης του κοινωνικού στίγματος, καθώς προτεραιότητα είναι η προσφορά του ατόμου προς το κοινοτικό και οικογενειακό δίκτυο και όχι η ορθολογική επιλογή επαγγέλματος (Ψημμένος 2013: 42 - 43). Σύμφωνα με τον Myrdal, ο τρόπος με τον οποίο η εν λόγω ομάδα έχει διαμορφώσει τους στενούς δεσμούς της με την οικογένεια και την κοινότητα, έχει δεχθεί επιρροές από την περίοδο της δουλείας και τις ανισότητες που εσωτερίκευσε ως κάτι το φυσικό. Καχύποπτος προς οτιδήποτε εκτός της οικογένειας και της κοινότητας και περιχαρακωμένος σε ό,τι είναι (ή μοιάζει με) δίκτυο αλληλεγγύης και προστασίας, έμαθε να ζει σε μια διαστρωματωμένη κοινωνία που τον έχει ταξινομήσει στην κατώτερη κατηγορία. Η κοινωνική θέση του Αφροαμερικανού στην αμερικάνικη κοινωνία είναι ένα σύνθετο ζήτημα με πολλές πτυχές για τον Myrdal, και σχετίζεται με τις ανισότητες βάσει των οποίων είναι δομημένη η ίδια η αμερικάνικη κοινωνία. Αυτό φαίνεται και μέσα από την ελίτ Αφροαμερικανών, οι οποίοι, αν και έχουν περισσότερα προνόμια συγκριτικά με τους υπόλοιπους, έρχονται επίσης αντιμέτωποι με μια σειρά από αποκλεισμούς. Η διάρθρωση της αμερικάνικης κοινωνίας θυμίζει ένα σύστημα κάστας, όπου ο Αφροαμερικανός, ανεξαρτήτως της οικονομικής του κατάστασης, βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο. Τα κοινοτικά και οικογενειακά δίκτυα δείχνουν να διατηρούν μια συνεκτικότητα εντός του συγκεκριμένου πληθυσμού, η οποία απηχεί στη δράση θεσμών ιδιαίτερος σημαντικών για τη συλλογική ταυτότητα, όπως η «εκκλησία των νέγρων». Συχνά, όμως, παρατηρείται και η αποδιοργάνωση αυτής της οικογενειακής και κοινοτικής συνεκτικότητας, όπως συνέβη με το περιπλανώμενο εργατικό δυναμικό που μετακινήθηκε από τον Νότο προς τον Βορρά. Σε αυτήν την περίπτωση, οι ανισότητες είναι ακόμη πιο διακριτές, καθώς ο αποκλεισμός δεν αφορά μόνο στο χρώμα και τη φυλή, αλλά και στο χαμηλού κύρους επάγγελμα με το οποίο ταυτίζεται ο Αφροαμερικανός στην αμερικάνικη κοινωνία. Όπως και ο DuBois, έτσι και ο Myrdal διακρίνει μια σχέση μεταξύ του περιφρακτικού χώρου της στέγασης στην πόλη και της απουσίας πραγματικών οικογενειακών δικτύων αλληλεγγύης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των νεαρών ατόμων που εκδηλώνουν παραβατική συμπεριφορά (από τη διακίνηση

ναρκωτικών, την πορνεία και τη μαστροπεία έως τον τζόγο) και είναι συγκεντρωμένα σε συγκεκριμένες γειτονιές. Σε τέτοιους περιφρακτικούς χώρους η αναπαραγωγή χαμηλού κύρους επαγγελμάτων είναι ευκολότερη, καθώς η εσωτερίκευση του κοινωνικού στίγματος από τα άτομα, έρχεται να κρυσταλλοποιήσει την κοινωνική τους θέση στο περιθώριο (Myrdal 1944: 667 - 688, 858 - 878, 926 - 955 κ.α.).

Στο «Rich Lands and Poor» γίνεται ακόμη πιο διακριτή η έμφαση στον ρόλο των κοινωνικών δικτύων. Στη θεωρία του περί «κυκλικής και σωρευτικής αξίας της μετανάστευσης» (circular and cumulative causation of migration) ο Myrdal θεωρεί ότι τα δίκτυα των μεταναστών είναι παράγοντας που θα ευνοήσει μια μεταγενέστερη μετανάστευση. Η συγκεκριμένη προσέγγιση του Myrdal έρχεται ως ένα βασικό σημείο στην ανάλυσή του Massey, για να μπορέσει να εξηγήσει τις αυξανόμενες ανισότητες μεταξύ πλούσιων και φτωχών περιοχών και χωρών (de Haas 2010: 1593 - 1594). Για τον Massey η διαμόρφωση των κοινωνικών δικτύων είναι ένας κοινωνιοδομικός μηχανισμός που συμβάλλει στη διατήρηση μιας μετανάστευσης με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Σε αντίθεση με περισσότερο στατικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης, η μετανάστευση για τον Massey είναι μια δυναμική διαδικασία η οποία ανατροφοδοτείται διαρκώς από δικά της «κοινωνικά κανάλια». Υπό αυτή την άποψη, η μετανάστευση αυτονομείται από τις οικονομικές συνθήκες οι οποίες αρχικά την έχουν προκαλέσει (Massey 1990: 67 - 68), όπως είναι η αναζήτηση εργασίας. Για τον Massey τα κοινωνικά δίκτυα είναι η *κοινωνική δομή* που δημιουργεί η μετανάστευση προκειμένου να υποστηρίξει στη συνέχεια τη διατήρησή της. Επισημαίνει τους δύο κύριους λόγους; Ο ένας είναι η μείωση του κόστους μετακίνησης από τη μία χώρα στην άλλη και ο δεύτερος σχετίζεται με τη μείωση της επισφάλειας που έχει για τα άτομα αυτή η μετακίνηση. Προϋπόθεση για την επίτευξη του ταξιδιού είναι η ύπαρξη συγγενικών, φιλικών και κοινοτικών δεσμών στη χώρα υποδοχής. Με αυτόν τον τρόπο η διεθνής μετανάστευση μπορεί να διατηρείται και να ανατροφοδοτείται συνεχώς, ανεξαρτήτως της αλλαγής στις οικονομικές συνθήκες ή στους περιοριστικούς όρους που θέτουν οι πολιτικές μετανάστευσης σε διεθνές επίπεδο. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Massey, τα προγράμματα επανένωσης οικογενειών που εφαρμόστηκαν περισσότερο αύξησαν παρά μείωσαν τη

μετανάστευση (ό.π.: σσ. 69 - 71). Η μετανάστευση εμπεριέχει και προϋποθέτει ως διαδικασία την υπονόμηση των οικονομιών των χωρών προέλευσης (ως προς το ανθρώπινο κεφάλαιο και τους υλικούς πόρους), κάνοντας την εξάρτησή τους από τις χώρες υποδοχής ακόμη μεγαλύτερη. Πρόκειται για μια προσέγγιση του Massey που έχει αρκετά κοινά σημεία με τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις σχετικά με τον «φαύλο κύκλο» της μετανάστευσης: όσο λιγότερο αναπτυγμένη μια χώρα τόσο μεγαλύτερη μετανάστευση θα έχει (de Haas ό.π.: 1594). Τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών είναι ένας ενδογενής μηχανισμός διατήρησης της μετανάστευσης και αναπαραγωγής, κατά συνέπεια, ενός περιπλανώμενου εργατικού δυναμικού από χώρα σε χώρα.

Το παραπάνω μάς παραπέμπει σε μια προσέγγιση της μετανάστευσης ως μιας διαδικασίας που είναι συνέπεια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, κυρίως, μετά τη δεκαετία του 1970 και την απορρύθμιση της μισθωτής εργασίας. Τη θέση του *gastarbaiter*, στην εργασία του οποίου στηρίχτηκε η ανοικοδόμηση των ευρωπαϊκών οικονομιών μεταπολεμικά (1958 - 1973), έχει πάει ένα σύγχρονο πλανόδιο μεταναστευτικό δυναμικό που ωθείται στη χαμηλού κύρους εργασία. Στο «A seventh man» των Berger και Mohr παρουσιάζεται με γλαφυρότητα το δίκτυο της μετανάστευσης σήμερα (Ψημμένος 2020: 72). Παρά το γεγονός ότι γράφτηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί η μετανάστευση ως διαδικασία μοιάζει να είναι σημερινός. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο μετανάστης από χώρες της Μεσογείου (Πορτογαλία ή Τουρκία) ή των Βαλκανίων (Γιουγκοσλαβία) είναι στην πραγματικότητα παγιδευμένος μεταξύ δύο «επιλογών»: να υπομείνει τις άθλιες συνθήκες της εργασίας για να συνεχίσει να υποστηρίζει την οικογένειά του ή να εγκαταλειφθεί εξ ολοκλήρου αυτό το ταξίδι. Το τελευταίο μοιάζει μια απίθανη επιλογή, καθώς υπερिशχύουν λόγοι, όπως το χρέος, που ωθούν τα άτομα υποχρεωτικά σε μετανάστευση. Η απόφαση για τη μετανάστευση δεν λαμβάνεται από το άτομο δίχως το ίδιο να επηρεάζεται από άλλους παράγοντες. Μέσα σε αυτούς συγκαταλέγεται η οικογένεια και η κοινότητα. Αυτή η εξάρτηση των εργατών μεταναστών από την οικογένεια και την κοινότητα έχει διαφορετικές πτυχές, οδηγεί όμως στο ίδιο αποτέλεσμα: την ώθηση του ατόμου για μετανάστευση. Από τη μια υπάρχει η πίεση από την οικογένεια για οικονομική στήριξη μέσω των εμβασμάτων, αλλά

και μια άλλη, περισσότερο ηθική εξάρτηση από την κοινότητα, στην οποία θα πρέπει να αποδείξει ότι μπορεί να είναι ένα επιτυχημένο παράδειγμα και για άλλους. Παραμένοντας στην οικογένεια, από τη στιγμή που ο μετανάστης φύγει από το σπίτι του, δεν μπορεί να επιστρέψει ξανά. Δύο ή τρία χρόνια από την επιστροφή του στην οικογένεια, ωθείται από την ίδια την οικογένεια ξανά σε μετανάστευση (Berger -Mohr 1975: 219 - 221). Σε έναν κόσμο δίχως στην πραγματικότητα επιλογές, ο μετανάστης είναι παγιδευμένος σε ένα πλέγμα υποχρεώσεων, οι οποίες δεν περιορίζονται στην οικογένεια και την κοινότητα που βρίσκονται στη χώρα προέλευσης, αλλά επεκτείνονται και προς τον εργοδότη ο οποίος παίρνει πια τον ρόλο του «προστάτη» ή του «ευεργέτη» (Ψημμένος ό.π.: 74 - 75). Η εσωτερίκευση του χρέους προς την οικογένεια ή την κοινότητα μετασχηματίζεται στη χώρα υποδοχής ως χρέος προς τον εργοδότη, μαρτυρώντας έτσι πόσο απομονωμένο και ευάλωτο μπορεί να γίνει το άτομο, όταν αποκόπτεται από τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες προστασίας και αλληλεγγύης.

Η ανάλυση γύρω από το πώς η μετανάστευση σχετίζεται με την παρουσία ενός εργατικού δυναμικού μονίμως διαθέσιμου για τις πιο επισφαλείς μορφές και αντίξοες συνθήκες εργασίας, μπορεί να λάβει δύο κατευθύνσεις σύμφωνα με τον Brown (2004: 22 - 23). Από τη μία πλευρά εξετάζεται η ίδια η διαδικασία της μετανάστευσης και το τι μαρτυρά τόσο για τη χώρα υποδοχής όσο και για τη χώρα προέλευσης: τους λόγους και τις συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιείται, τη σημασία της συγκυρίας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτών που μεταναστεύουν. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν μελέτες που διερευνούν πώς προσαρμόζονται οι μετανάστες στη χώρα υποδοχής, τις σχέσεις που αρθρώνονται ανάμεσα σε γηγενείς και μετανάστες και τη σημασία αυτών των σχέσεων για τους ίδιους. Ξεχωρίζουμε προσεγγίσεις όπως των Castles και Kosack (1972), Burawoy (1976) και Cohen (1987), στις μελέτες των οποίων βασικό θέμα είναι η αναπαραγωγή του μεταναστευτικού δυναμικού και η διατήρηση της κοινωνικής θέσης του στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Σε αυτές τις διαδικασίες είναι καταλυτικής σημασίας η διάρρηξη των δεσμών των μεταναστών με τις πρωτογενείς ομάδες αλληλεγγύης τους. Για τον Cohen στην Ευρώπη υπάρχει μετά τη δεκαετία του 1970 μια νέα τάξη, οι «νέοι είλωτες». Χρησιμοποιεί αυτό τον όρο για να δείξει ότι στο πλαίσιο του νέου διεθνούς

καταμερισμού εργασίας έχει δημιουργηθεί ένα νέο, περιπλανώμενο, εργατικό δυναμικό, το οποίο μετακινείται από χώρα σε χώρα ευάλωτο και πειθήνιο σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης· χωρίς πολιτικά δικαιώματα, αποκομμένο από κάθε μορφή νομικής προστασίας. Στη συγκρότηση ενός τέτοιου εργατικού δυναμικού έπαιξε σημαντικό ρόλο η φτωχοποίηση των περιοχών (περίπτωση Δυτικής Αφρικής) από τις οποίες προέρχονται, με την απομύζηση των πλουτοπαραγωγικών φυσικών πόρων από τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις και τη διάρρηξη της συνεκτικότητας των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών τους (Cohen ό.π.: 104 - 110). Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η απομάκρυνση και πολλές φορές η αποκοπή των ατόμων από τα οικογενειακά τους δίκτυα, αφού με τη μετανάστευση αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, για να στηρίξουν το οικογενειακό νοικοκυριό τους. Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρεί ότι η εργασία λαμβάνει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ίδιων των εργαζομένων. Από το 1960 και ύστερα, εκτός από την εθνικότητα, η μεταναστευτική εργασία ταυτίζεται με το φύλο, καθώς ολοένα περισσότερες μόνες γυναίκες πραγματοποιούν το ταξίδι της μετανάστευσης, δίχως να συνοδεύουν κατ' ανάγκην τον σύζυγό τους (ό.π., 111 - 115). Έτσι, καθώς το άτομο είναι αποκομμένο από δίκτυα κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης, είναι κατάλληλα «προετοιμασμένο» για να υποστεί οποιαδήποτε εκμετάλλευση σε μια ξένη χώρα.

Για τους Castles και Kosack το σύγχρονο αυτό εργατικό δυναμικό είναι ένα μόνιμο τμήμα της οικονομικής δομής των καπιταλιστικών χωρών. Επίσης, είναι ιδιαιτέρως σημαντικό καθώς αποτελεί τη βάση του σύγχρονου βιομηχανικού εφεδρικού στρατού φθηνού εργατικού δυναμικού (Castles - Kosack 1980: 120). Στον σύγχρονο καταμερισμό εργασίας ο κοινωνικός αποκλεισμός του μετανάστη είναι διακριτός σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής του. Η περιχαράκωσή του σε «παραγκουπόλεις» στις οποίες θα είναι οριοθετημένη η παρουσία του, ζώντας κάτω από άθλιες συνθήκες, ο περιορισμός της προσωπικής ζωής και του ελεύθερου χρόνου, τον κάνουν διαθέσιμο ολόκληρο το εικοσιτετράωρο. Άλλος ένας τρόπος διάκρισης του μετανάστη από την υπόλοιπη εργατική τάξη και χειραγώγησής του από τον εργοδότη είναι ο πολιτισμικός αποκλεισμός του, με την απουσία εφαρμογής πολιτικών εκμάθησης της γλώσσας στη χώρα υποδοχής. Πρόκειται για μια

ακόμη πρακτική που σε συνθήκες νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού που διασφαλίζει ότι θα υπάρχει ένα διαθέσιμο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό για τις πιο αντίξοες συνθήκες και τις πιο επισφαλείς μορφές εργασίας. Οι μηχανισμοί που υπάρχουν στις χώρες υποδοχής κρατούν τον μετανάστη περιορισμένο εντός του περιφρακτικού χώρου στον οποίο ανήκει, εκεί δηλαδή που τον έχει ταξινομήσει ο διεθνής καταμερισμός εργασίας με βάση τα εθνικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά του. Με αυτόν τον τρόπο είναι σίγουρο ότι θα συνεχίσει να κάνει την «βρώμικη», τη σκληρή και «δυσάρεστη» για οποιονδήποτε άλλον εργασία (ό.π.: 128 - 130).

Για τον Burawoy η κανονικοποίηση - νομιμοποίηση της κυκλικότητας της μετανάστευσης του εργατικού δυναμικού από χώρες όπως της Αφρικής, δεν στηρίζεται μόνο σε οικονομικούς παράγοντες. Ο εξαρτημένος χαρακτήρας των οικονομιών αυτών δεν «αναπαράγει» τον εαυτό της στηριζόμενη αποκλειστικά σε οικονομικούς θεσμούς (Burawoy 1980: 144 - 145). Μη οικονομικοί παράγοντες, όπως το πολιτικό και νομικό πλαίσιο επηρεάζει σημαντικά τη διάκριση των μέσων ανανέωσης από εκείνα της διατήρησης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού, αλλά και τη διασφάλιση ότι θα υπάρχει μια συνεχής σύνδεση μεταξύ των δύο. Ο Burawoy, άλλωστε, διαχωρίζει τη διατήρηση από την ανανέωση του φθηνού μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού. Μια σειρά από νόμους και διατάξεις διασφαλίζουν ότι ο μετανάστης δεν θα έχει καμιά περαιτέρω αξίωση από τις περιοχές στις οποίες εργάζεται, καθώς με το που τελειώσει η περίοδος εργασίας του οφείλει να επιστρέψει σε ό,τι μπορεί να θεωρηθεί «σπίτι» του. Δεν προβλέπεται καμία προοπτική κινητικότητας και νόμιμης παρουσίας του σε αστικές περιοχές, παρά μόνο όσο διαρκεί η εργασία. Ένα τέτοιο σύστημα διαχωρίζει την οικογένεια από τον εργάτη για μεγάλα διαστήματα, καθώς δεν προβλέπεται η προσωρινή (πόσω μάλλον η μόνιμη) εγκατάστασή της εκτός της περιοχής που έχει οριστεί ως μόνιμος τόπος κατοικίας της. Η προσωρινότητα της εργασίας του μετανάστη εργάτη σε χώρες της Δυτικής Αφρικής κάνει την εξάρτηση από τα οικογενειακά δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και προστασίας υποχρεωτική. Η επιστροφή στο «σπίτι», σε περιοχές στις οποίες υπάρχει απόθεμα εργατικού δυναμικού, προκαλεί την ανανέωση της εργατικής δύναμης. Έτσι, τα εμβάσματα των εργατών - ανάλογα των μισθών που έχουν λάβει στα αστικά κέντρα -

προμηθεύουν την οικιακή ενότητα με τα αγαθά που είναι απαραίτητα για την επιβίωση του νοικοκυριού. Ο έλεγχος των εισροών στα μεγάλα αστικά κέντρα από το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, επιτρέπει το διαχωρισμό ανάμεσα στις λειτουργίες της ανανέωσης και της διατήρησης σύμφωνα με τον Burawoy. Αποτρέπουν την σταθερή παραμονή των οικογενειών των εργατών στις πόλεις και την περιχαράκωση τους σε ζώνες εξάρτησης γύρω από αυτές. Η αλληλεξάρτηση εργάτη - οικογένειας κανονικοποιεί την κυκλικότητα της εργασίας ανάμεσα στον χώρο εργασίας και του οικογενειακού νοικοκυριού των μεταναστών εργατών (ό.π.: 146). Η εξάρτηση της οικογένειας από κάθε μέλος που μπορεί να εργαστεί, οδηγεί στη σταθερή άντληση της εργατικής δύναμης από συγκεκριμένες περιοχές.

2.3 Η «κατασκευή» του κοινωνικού χώρου του περιθωρίου στην πόλη: Η συνεισφορά της Σχολής του Σικάγο και άλλων μικροκοινωνιολογικών μελετών

Οι μικροκοινωνιολογικές μελέτες της Σχολής του Σικάγο έχουν θέσει στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους από νωρίς το ζήτημα της περιθωριοποίησης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στη σύγχρονη πόλη και στον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά δίκτυα οδηγούν στην κρυσταλλοποίησή της. Αρχικά, στις μελέτες της Σχολής του Σικάγο διαφαίνεται η επιρροή του Simmel, του «πατέρα» για πολλούς της θεωρίας των κοινωνικών δικτύων (Erikson 2013: 224). Πιο συγκεκριμένα, ο Simmel έκανε λόγο για την αίσθηση μιας σχεδόν φυσικής απώθησης που δείχνει στις αλληλεπιδράσεις του ο κάτοικος των μεγάλων μητροπόλεων στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα. Πρόκειται για έναν «απαθή» και «επιφυλακτικό» τύπο κατοίκου, ο οποίος χρησιμοποιεί τις αποστάσεις από τους άλλους ως μια μορφή προστασίας από οτιδήποτε «απειλεί να τον ξεριζώσει από τους χείμαρρους και τις αντινομίες του» (Simay 2013: 16). Η επιφυλακτικότητα μπορεί να μετατραπεί σε αντιπάθεια και αντιπαράθεση όταν το άτομο αισθανθεί ότι απειλείται στη μητρόπολη. Πρόκειται για έναν τρόπο διατήρησης της απόστασης που δίχως αυτή δεν θα μπορούσε να υπάρξει η αστική κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, η απάθεια και η επιφυλακτικότητα των κατοίκων των μεγαλουπόλεων είναι,

μεταξύ άλλων, μια παθολογία του τρόπου ζωής στις μεγάλες μητροπόλεις (ό.π.: 16 - 25). Ο Wirth, συνεχίζοντας της διάκριση μεταξύ παραδοσιακού και αστικού τρόπου ζωής στις πόλεις στην οποία είχαν ήδη προβεί ο Tönnies και ο Simmel, επιχείρησε να αποδείξει τον τρόπο με τον οποίο στην πόλη παράγονται διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης (Savage - Warde 2006: 183). Μέσα σε ένα κλίμα επιρροής από τον θετικισμό που ήταν διαδεδομένος εκείνη την εποχή στην Αμερική, ο Wirth πρότεινε μια ανάλυση της αστικής κουλτούρας σε τρία επίπεδα: α) το μέγεθος του πληθυσμού, β) την ετερογένεια στους κατοίκους και γ) τις ομάδες (Wirth 1938: 30). Όσο μεγαλύτερη είναι η συγκέντρωση πληθυσμού στις πόλεις, τόσο μεγαλύτερη θα είναι και η απόσταση μεταξύ των ατόμων. Στην πραγματικότητα ο αστισμός ως τρόπος ζωής δεν δημιουργεί παρά μια ψευδαίσθηση των πραγματικά συνεκτικών κοινοτικών δεσμών που υπάρχουν στις πόλεις. Οι δευτερογενείς επαφές που αρθρώνονται εντός των πόλεων υποκαθιστούν τις πρωτογενείς επαφές της κοινότητας. Οι δεσμοί της συγγένειας αποδυναμώνονται και γενικά υποβαθμίζεται η σημασία της οικογένειας. Η έννοια της γειτονιάς εξαφανίζεται και μαζί με αυτά υπονομεύεται η «παραδοσιακή βάση της κοινωνικής αλληλεγγύης» (ό.π.: 21). Οι άνθρωποι επιχειρούν να αντικαταστήσουν τις πραγματικές σχέσεις συγγένειας με πλασματικές. Ο μεγαλύτερος αριθμός συγκέντρωσης ανθρώπων στις πόλεις μαρτυρά και τη μικρότερη επικοινωνία ανάμεσά τους, η οποία περιορίζεται κατά κύριο λόγο σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος (ό.π.: 23 - 25).

Τα παραπάνω απηχούν στον τρόπο με τον οποίο η Σχολή του Σικάγο προσέγγιζε τις σύγχρονες πόλεις. Ωστόσο, σύμφωνα με την κριτική που ασκήθηκε στην ανάλυση του Wirth, δεν υπάρχει αστικός τρόπος ζωής, κυρίως για τρεις λόγους (Savage - Warde ό.π.: 186 - 187). Ο πρώτος είχε να κάνει με την απόρριψη ενός χωρικού ντετερμινισμού στον οποίο φαίνεται ότι είχε περιέλθει ο Wirth. Ο Gans, αντίθετα, σημειώνει ότι οι αστικοί πληθυσμοί μπορεί να παρουσιάζουν διαφορές στο εσωτερικό τους, αποτελούνται όμως από ομοιογενείς ομάδες που λειτουργούν με τρόπο αποτρεπτικό προς οτιδήποτε θα μπορούσε να τις αποδιοργανώσει. Τα περιπλανώμενα άτομα στις πόλεις, τα απομονωμένα από κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και προστασίας υπάρχουν, αλλά δεν θα μπορούσαν να είναι αντιπροσωπευτικά για έναν τρόπο ζωής ο οποίος χαρακτηρίζει συνολικά την πόλη και τον πληθυσμό της. Όπως έδειξαν

μεταγενέστερες μελέτες (Meegan 1990) μπορούν να βρίσκονται σε σημεία πολύ μακριά από το κέντρο μιας μητρόπολης. Η απομόνωση στις πόλεις θα πρέπει να αναζητηθεί σε συγκεκριμένους τύπους κοινωνικών ομάδων και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, στις διαδικασίες και τις πολιτικές που εφαρμόζονται και επηρεάζουν τους πόρους και το περιβάλλον. Αντίθετα με το μοντέλο του αστισμού, υπάρχουν μελέτες που έχουν αποδείξει ότι και στο εσωτερικό των πόλεων μπορούν να συγκεντρώνονται ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά (λ.χ. εθνικότητα ή κοινωνική τάξη) και να συγκροτούν ένα σύνολο από δρώντες που έχουν τη δική τους υπο-κουλτούρα εντός μιας κυρίαρχης κουλτούρας (ό.π.: 189 - 190).

Σε ένα άλλο επίπεδο, η αυστηρή κριτική στον αστισμό στηρίχτηκε και στο γεγονός ότι πολλές κοινωνιολογικές έρευνες έχουν πια καταλήξει στο συμπέρασμα πως οι κοινοτικός τρόπος οργάνωσης της κοινωνικής ζωής δεν ταυτιζόταν πάντοτε με την ενότητα και τη συνεκτικότητα στους δεσμούς των ατόμων. Αντίθετα, οι εμπειρικές μελέτες έχουν αποδείξει ότι εντός των πόλεων μπορεί να συγκροτηθούν κοινότητες. Οι Young και Willmott το 1962 εντόπισαν διευρυμένες οικογένειες (κοινωνικός σχηματισμός παραδοσιακών κοινωνιών) στο Benthall Green του Λονδίνου. Ένα ολόκληρο δίκτυο που έχει ως πυρήνα και αφετηρία τη συγγένεια αρθρώνεται στις γειτονιές του Benthall Green, όπου η πλειονότητα των κατοίκων συνδέονταν μεταξύ τους με άμεσους ή έμμεσους δεσμούς (ό.π.: 191). Για τους Young και Willmott το σύστημα της συγγένειας στην πόλη είναι μια δυναμική διαδικασία, καθώς με βάση τα συγγενικά δίκτυα που αρθρώνονται σε επίπεδο γειτονιάς, δημιουργείται η αίσθηση κοινότητας, ενός χωριού» μέσα στην πόλη. Ωστόσο, οι περισσότεροι δεσμοί που διατηρούνται με βάση τη συγγένεια, περιορίζεται σε αυτή των παππούδων - γιαγιάδων (Young - Willmott 1962: 76 - 77). Στη διατήρηση δε αυτών των δεσμών, καθοριστικό ρόλο έχουν άτομα με κομβική θέση στο συγγενικό δίκτυο, όπως είναι οι μητέρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ρήξη των οικογενειακών δεσμών ανάμεσα στα υπόλοιπα μέλη, όταν η μητέρα έχει φύγει πια από τη ζωή. Επίσης, στη διατήρηση της κοινοτικής συνοχής στο Benthall Green λειτουργούν καταλυτικά συγκεκριμένοι θεσμοί, όπως η εκκλησία: με τα μυστήρια και τις τελετές τείνουν να συσφίγγονται οι δεσμοί μεταξύ των κατοίκων (ό.π.: 83 - 88).

Η ύπαρξη δικτύου κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην πόλη δεν αποκλείει χαρακτηριστικά με τα οποία δεν ταυτίζεται συνήθως ο κοινοτικός τρόπος ζωής, όπως η *σύγκρουση*. Σε ανάλογο συμπέρασμα κατέληξαν μελετητές όπως η Cornwell (1984) και νωρίτερα ο Gans (1963). Σε ό,τι αφορά στον τελευταίο, εξετάζοντας την περίπτωση του West End της Βοστώνης, διαπίστωσε πως οι κοινές μορφές συμπεριφοράς μεταξύ ατόμων που έχουν ίδια εθνικότητα και ζούνε στις ίδιες γειτονιές, οφείλεται περισσότερο στην κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν, παρά στον τόπο καταγωγής. Άρα, διέκρινε μια υποκουλτούρα κατώτερης τάξης που υπαγόρευε διαφορετικά πρότυπα συμπεριφοράς για τους άνδρες και τις γυναίκες (Savage – Warde ό.π.: 192). Οι στενοί κοινωνικοί δεσμοί μεταξύ των Ιταλών μεταναστών δεύτερης γενιάς ήταν τόσο στενοί, ώστε με τη συμμετοχή στα κοινωνικά δίκτυα της γειτονιάς, να αναπαραγάγεται και η κοινωνική θέση των ατόμων. Στις εθνογραφικές μελέτες της πρώτης και της δεύτερης γενιάς των Σχολής του Σικάγο οφείλουμε την καταγραφή μιας σειράς πολύτιμων συμπερασμάτων, αναφορικά με την ποικιλία που μπορούν να εμφανίσουν τα πρότυπα ζωής στις σύγχρονες πόλεις. Στο έργο «Endless Pressure» του Pryce (1979) παρουσιάζεται η ζωή στις πόλεις ως ενός καθημερινού «κοινωνικού κόσμου». Μέσα σε αυτόν τον κοινωνικό κόσμο συνυπάρχουν κοινωνικά δίκτυα ανθρώπων που επιθυμούν έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής, άρα είτε διαφοροποιούνται σε σχέση με τα κυρίαρχα πρότυπα, είτε αγνοούν την ύπαρξή τους. Υπάρχουν ποικίλοι τύποι ηθικής τάξης μεταξύ των διαφορετικών ομάδων μέσα στην πόλη. Αυτοί οι τύποι ηθικής τάξης διαχέονται από τη μία κοινωνική ομάδα στην άλλη μέσω των κοινωνικών τους δικτύων. Η ετερογένεια είναι βασικό στοιχείο στην πόλη, κάτι που έρχεται σε αντίστιξη με τα συμπεράσματα του Wirth σε σχέση με έναν αστικό τρόπο ζωής (ό.π.: 199 - 200). Η αστικοποίηση, όπως επιχειρήσε να δείξει ο Fisher, δίνει τη δυνατότητα να δημιουργηθούν «υπο-πολιτισμοί» μέσα στην πόλη, καθώς κάθε ξεχωριστή κουλτούρα έχει ανάγκη έναν πληθυσμό από άτομα που θα τη μοιράζονται μεταξύ τους. Μπορούν, λοιπόν, να δημιουργηθούν δεσμοί και ταυτότητες με την προϋπόθεση ότι θα υπάρχουν οι κατάλληλες βάσεις με τις οποίες τα άτομα θα μπορούν να ταυτιστούν (ό.π.: 201). Οι εθνογραφικές μελέτες της Σχολής του Σικάγο έδειξαν ότι στην καταγραφή και ανάλυση κάθε κοινωνικού δικτύου κοινωνικής αλληλεπίδρασης, ο ερευνητής θα πρέπει να έχει υπόψη του ότι είναι

μόνο ένα από τα πολλά που υπάρχουν. Τα διαφορετικά κοινωνικά δίκτυα μέσα στην πόλη δείχνουν ότι αστική ζωή είναι ετερογενής.

Η υποκουλτούρα της κατώτερης τάξης ως έννοια έχει κοινά σημεία με την «κουλτούρα της φτώχειας» που ανέπτυξε ο Lewis. Μέσα από μια περισσότερο ανθρωπολογική προσέγγιση στην οικογένεια ως μια «φυσική ενότητα» μελέτης. Μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα που αναπτύσσονται στις φτωχές περιοχές που εξέτασε, διαδίδεται από μικρή ηλικία σε επίπεδο γειτονιάς ένα αξιακό σύστημα που αναπαράγει την κουλτούρα της φτώχειας. Η φύση της οικογένειας και της παραγκούπολης, το άτυπο θεσμικό πλαίσιο, οι κυρίαρχες στάσεις και αντιλήψεις που υπαγορεύει κάθε τέτοια υποκουλτούρα, διαμορφώνει σε βάθος το άτομο που ζει εκεί. Εσωτερικεύει την κοινωνική διάκριση, τον φόβο, την υποψία και την απάθεια, την εξοικείωση με διαφορετικούς κοινωνικούς θεσμούς. Στην πραγματικότητα, υπάρχει μια αποκοπή από τους θεμελιώδεις θεσμούς για την υπόλοιπη κοινωνία και κυρίως για τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα (λ.χ. εχθρική διάθεση απέναντι στην αστυνομία ή έλλειψη εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση). Η κοινοτική οργάνωση της κουλτούρας της φτώχειας για τον Lewis έχει μια αγελαία μορφή. Οι κάτοικοι σε αυτές τις γειτονιές συνθέτουν περιστασιακά άτυπες ομάδες. Στην πραγματικότητα η πιο συνεκτική μορφή οργάνωση σε επίπεδο γειτονιάς εντοπίζεται στις συμμορίες. Ο χαμηλός βαθμός οργάνωσης - συνεκτικότητας σε αυτές τις περιοχές είναι που προσδίδει στην κουλτούρα της φτώχειας αυτόν τον ανομικό και απομονωμένο χαρακτήρα στη σύγχρονη κοινωνία (Lewis 1966: 22 - 23). Στη μελέτη του Lewis για το μεξικάνικο χωριό - που για τον Redfield ήταν ιδανικός τύπος «λαϊκής κοινωνίας» - διέκρινε ότι υπήρχαν διάφορες (έκδηλες και άδηλες) μορφές σύγκρουσης (Savage - Warde ό.π.: 193). Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει σε όλες τις περιπτώσεις το στοιχείο της συνένωσης. Η αίσθηση της κοινότητας είναι διάχυτη σε παραγκουπόλεις που είναι αποκλεισμένες είτε με τεχνικά είτε με τεχνητά εμπόδια από την υπόλοιπη περιοχή. Εκεί όπου τα ενοίκια είναι χαμηλά και η διαμονή είναι σταθερή. Σε σημεία όπου ο πληθυσμός συγκροτεί μια διακριτή εθνοτική, φυλετική ή γλωσσική ομάδα. Σε αυτές όλες τις περιπτώσεις η αίσθηση της κοινότητας μοιάζει με εκείνη ενός «χωριού» μέσα στην πόλη. Η περιχαράκωση των πληθυσμών οφείλεται σε διαφορετικές αιτίες. Όλες τους, όμως, έχουν ως

συνέπεια τον κοινωνικό αποκλεισμό τους. Στην περίπτωση του Μεξικού, αυτή η χωροταξική κατανομή έχει διαμορφωθεί σημαντικά από την έλλειψη χαμηλών ενοικίων εκτός των παραγκουπόλεων. Στην Δυτική Αφρική πάλι, το απαρτχάιντ περιόρισε τους αγροτικούς πληθυσμούς σε συγκεκριμένες τοποθεσίες (Lewis ό.π.: 23).

Η παρουσία της μητέρας στην οικογένεια είναι πολύ σημαντική. Μάλιστα, υπάρχουν νοικοκυριά που επικεφαλής είναι μια μητέρα και όχι ο πατέρας, συνεπεία της αστάθειας που προκαλούν στη συνοχή της οικογένειας οι συχνοί μη συναινετικοί γάμοι. Παρά την ύπαρξη, φαινομενικά, μιας αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας στις οικογένειες αυτές, υπάρχουν ανταγωνισμοί και συγκρούσεις μεταξύ των αδερφών, κυρίως λόγω των περιορισμένων αγαθών που θα πρέπει να μοιραστούν μεταξύ τους. Τα άτομα που μαθαίνουν από μικρή ηλικία να ζουν σε αυτό το περιβάλλον, διέπονται από χαρακτηριστικά όπως η μοιρολατρία, η αίσθηση ότι είναι ανήμπορα, η κατωτερότητα και η εξάρτηση από τους άλλους. Ο Lewis βρίσκει ότι πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά που εντόπισε στις φτωχογειτονιές του San Juan και του Μεξικού, έχουν καταγραφεί από τη σχετική αρθρογραφία και ως χαρακτηριστικά του *Αμερικανού Νέγρου* (ακόμη κι όταν δεν υπάρχει μια διαστρωμάτωση με βάση τα φυλετικά ή τα εθνικά χαρακτηριστικά των ατόμων). Οι άνθρωποι που μεγαλώνουν και ζουν σε περιοχές που κυριαρχεί η κουλτούρα της φτώχειας, έχουν αδύναμη δομή του εγώ (ego-structure), ο χρόνος της καθημερινότητάς τους οργανώνεται με βάση το παρόν και με μια υψηλή ανεκτικότητα προς τη φυσική παθολογία κάθε είδους. Κυριαρχεί σε επίπεδο οικογένειας και γειτονιάς ένα πρότυπο του «αρρενωπού» αγοριού και μετέπειτα άνδρα, του *mashismo*. Αυτό το πρότυπο, και οι συμπεριφορές που δρομολογεί για τα άτομα που το υιοθετούν από νεαρή ηλικία μέσα από τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αλληλεγγύης τους, επεξηγεί την περιχαράκωση των ατόμων γύρω από το κοινωνικό δίκτυο της οικογένειας και της γειτονιάς. Ένα κοινωνικό δίκτυο που διαχέει στους δρώντες μια κουλτούρα αδιαφορίας για οτιδήποτε εκτείνεται πέρα από τα όρια της «κοινότητας», για το όραμα μιας ιδεολογίας που θα τους κάνει να αντιληφθούν ότι το δικό τους πρόβλημα είναι κοινό με άλλες κοινωνίες. Αν και δείχνουν μια κάποια ευαισθησία στα σύμβολα που εμπεριέχει το κοινωνικό στάτους, δεν έχουν ταξική συνείδηση. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αυτών των ομάδων

στηρίζεται στην κουλτούρα της φτώχειας, η οποία με τη σειρά της μεταφέρεται μέσα από το κοινοτικό δίκτυο στους κατοίκους της. Αυτό δεν συμβαίνει σε όλες τις φτωχές περιοχές του κόσμου απαραίτητα. Ο Lewis διαχωρίζει την κουλτούρα της φτώχειας από τη φτώχεια. Αυτό είναι εμφανές σε περιπτώσεις όπως η Ινδία, όπου οι κατώτερες κάστες δεν είναι αποκομμένες από την υπόλοιπη κοινωνία. Σε αυτή, όπως και σε άλλες περιπτώσεις δρουν παράλληλα περισσότεροι άτυποι και τυπικοί θεσμοί (θρησκεία, ακόμη και η εξοικείωση με τη λογοτεχνία), οι οποίοι λειτουργούν αποτρεπτικά στον κοινωνικό αποκλεισμό των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αντίθετα, όπου η κουλτούρα της φτώχειας είναι εμποτισμένη στο κοινοτικό δίκτυο μιας περιοχής, τείνει να διαιώνίζεται, ακόμη κι αν οι αρχικές, δομικές, συνθήκες που την προκάλεσαν, έχουν διαφοροποιηθεί (ό.π.).

Αν μελέτες όπως του Gans έδειξαν ότι οι κοινωνικοί δεσμοί των νεαρών Ιταλών δεύτερης γενιάς μπορούν να αναπτύξουν δίκτυα με κοινοτικά χαρακτηριστικά εντός της πόλης, οι Thomas – Znaniecki διαπιστώνουν ότι στην περίπτωση των Πολωνών μεταναστών πρώτης γενιάς στην Αμερική συρρικνώνονται, μεταξύ άλλων, τα παραδοσιακά δίκτυα προστασίας τους. Στη χώρα προέλευσης, η κοινωνική οργάνωση της ζωής τους καθοριζόταν από παραδοσιακές κοινωνικές δομές, όπως η κοινότητα και η οικογένεια, αλλά και από τις ταυτότητες που διαμόρφωσαν για τους ίδιους οι συγκεκριμένες δομές (Ψημμένος 2010: 54). Το γεγονός ότι για ολόκληρες γενεές ο τόπος διαμονής παρέμενε ίδιος, συνέβαλε θετικά ώστε ο (Πολωνός) χωρικός να μην έρθει αντιμέτωπος με απρόβλεπτα και άγνωστα στην παραδοσιακή αγροτική κοινότητα συμβάντα. Σε αυτό το πλαίσιο ήταν απόλυτα εξαρτημένος από την «ομάδα». Μια εξάρτηση που είχε διττή λειτουργία: αφενός του προσέφερε την υποστήριξη που χρειαζόταν σε έκτακτες περιπτώσεις ως μια αναμενόμενη μορφή αλληλεγγύης στην παραδοσιακή κοινότητα, αφετέρου τον βοηθούσε να επανακτά την πνευματική ισορροπία και το αίσθημα ότι έχει επανέλθει η ομαλότητα στο κοινωνικό γίνεσθαι. Η άμεση καθημερινή επαφή με το κοινωνικό του περιβάλλον επηρέαζε κάθε κοινωνική πρόταση και έλεγχο. Η οργάνωση της κοινωνικής του ζωής ήταν απόλυτα εξαρτημένη από την καθημερινή επαφή του με την ομάδα. Οι ανάγκες προσαρμογής στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής, διατάραξαν έως ένα βαθμό τους

παραδοσιακούς αυτούς δεσμούς με την οικογένεια και την κοινότητα (Thomas – Znaniecki 1918: 342 - 343). Ο Πολωνός μετανάστης στην Αμερική δεν είναι πια ίδιος με τον Πολωνό χωρικό. Από την άλλη πλευρά, η περιχαράκωση εκτός της αμερικάνικης κοινωνίας δεν τον κάνει και Αμερικανό. Στην πραγματικότητα, οι Πολωνοί μετανάστες είναι εγκλωβισμένοι σε κλειστές ομάδες που μπορεί να έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό το εθνοτικό στοιχείο, αλλά έχει διαρραγεί η κοινοτική συνοχή της χώρας προέλευσης. Αυτό τους καθιστά ομάδα με συγκεκριμένη θέση στη χώρα υποδοχής. Αποκτούν μια νέα ταυτότητα που είναι επιφορτισμένη με συγκεκριμένους ρόλους. Ο προκαπιταλιστικός, μη-οικονομικός τρόπος οργάνωσης που κυριαρχούσε στην πολωνική αγροτική κοινωνία, διαφέρει από τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές οι σχέσεις αμοιβαιότητας, το οικονομικό συμφέρον και η εργασία στη χώρα υποδοχής. Σε συνθήκες καπιταλιστικής - εγχρηματισμένης οικονομίας, ο πολωνός μετανάστης καλείται να κάνει οποιοδήποτε περιστασιακό επάγγελμα για να επιβιώσει, καθώς δεν υπάρχει η διαγενεακή συνέχεια στην εργασία που διασφάλιζε εν πολλοίς η κοινοτική συνεκτικότητα στη χώρα υποδοχής. Η προσωρινότητα και ο ασταθής τρόπος ζωής που αναπτύσσεται στο περιθώριο των αμερικανικών μεγαλουπόλεων, ωθεί τα άτομα σε συμπεριφορές και σε στάσεις που δεν θα υιοθετούσαν στο αγροτικό και παραδοσιακό περιβάλλον στην Πολωνία, όπως η διάρρηξη συζυγικών σχέσεων μεταξύ έγγαμων ζευγαριών ή η παραβατική συμπεριφορά των νέων (Thomas – Znaniecki ό.π.: 221 - 317). Αυτή η μετατόπιση στα ήθη και στην κοινωνική συμπεριφορά των μεταναστών συνδέεται με τον περιορισμό της επιρροής των παραδοσιακών δικτύων προστασίας (Ψημμένος ό.π.).

Ο χωροταξικός σχεδιασμός των σύγχρονων πόλεων είναι τέτοιος, ώστε να αποκλείεται κάθε πιθανότητα ποικιλομορφίας που θα μπορούσε να θεωρηθεί αποδιοργανωτική, ανορθολογική ως προς το πρότυπο της ομοιομορφίας που παρουσιάζουν στη μεγάλη τους πλειονότητα (Harvey 1989: 74 - 76). Η περιθωριοποίηση των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων και η απώθησή τους σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης αντανακλούν κάθε φορά τη διεκδίκηση μιας κυρίαρχης ελίτ για πολιτιστική ηγεμονία και για νομιμοποίηση της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας της σε έναν χώρο (Savage – Warde ό.π.: 231). Σε αυτό το πλαίσιο η πόλη μετατρέπεται σε ένα πεδίο όπου ολόκληρες ομάδες

που ζουν και δραστηριοποιούνται στο περιθώριο, αναζητούν ευκαιρίες που θα τους επιτρέψουν να επιβιώσουν μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον (Ψημμένος 2004: 99). Στις σύγχρονες πόλεις τέτοιες πολυπληθείς ομάδες, όπως το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, έρχονται αντιμέτωπες με μια σειρά από αποκλεισμούς που βασίζονται στα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους (εθνικότητα, φυλή ή φύλο). Όπως επισημαίνουν οι Cross και Keith, ακόμη κι αν η διαφορετική εθνικότητα γίνεται κάποτε αποδεκτή, ως χαρακτηριστικό μιας πολυπολιτισμικής μετα-μοντέρνας κοινωνίας, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τη φυλή. Αυτό γίνεται ακόμη εμφανέστερο μέσα από τον νέο καταμερισμό εργασίας, όπου ομάδες μεταναστών με συγκεκριμένα φυλετικά χαρακτηριστικά ωθούνται σε επαγγέλματα που είναι παραδοσιακά ταυτισμένα με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται για ένα εργατικό δυναμικό που είναι εκ των προτέρων προορισμένο να παραγάγει αγαθά και να προσφέρει υπηρεσίες στα μεσαία στρώματα μιας πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Αφροαμερικανοί, που, λόγω των εξωτερικών χαρακτηριστικών τους, ήταν αποκλεισμένοι για πολλά χρόνια από επαγγέλματα που έκαναν οι λευκοί. Όπως έχουν δείξει άλλοι μελετητές, όπως ο Wilson, στον νέο καταμερισμό εργασίας η οικογενειακή ζωή και η κοινοτική συνοχή απειλούνται από μια άνιση ανάπτυξη στο εσωτερικό της πόλης, με τη μετακίνηση των αρχηγών των οικογενειακών νοικοκυριών στα προάστια για εξεύρεση εργασίας. Η αναλογία στους γάμους μεταξύ Αφροαμερικανών ανδρών και γυναικών σε ηλικία γάμου από το 1950 στο 1980 έπεσε από 70 σε 19 %. Αυτή η μεταβολή στη σύνθεση των νοικοκυριών των Αφροαμερικανών είναι ενδεικτική συνέπεια για τη φτώχεια που επικράτησε σε συγκεκριμένες περιοχές ύστερα από την αποβιομηχανοποίησή τους. Η θέση των κατοίκων αυτών των περιοχών, που βρίσκονται ήδη στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας, δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο με την κοινωνική τους αποξένωση. Σε γειτονίες με μακροχρόνια φτώχεια και ανεργία, τα άτομα αποκόπτονται από ένα ευρύτερο δίκτυο εργασίας το οποίο είναι κομβικό για να μπορέσουν αντλήσουν τις απαραίτητες πληροφορίες για τη διαθέσιμη εργασία σε διάφορα σημεία της πόλης. Για τον Wilson η παραπάνω κατάσταση είναι συνέπεια του ταξικού μετασχηματισμού που έχει πραγματοποιηθεί εντός της πόλης. Αυτός ο ταξικός μετασχηματισμός δεν μπορεί να γίνεται εύκολα αντιληπτός εάν δεν ληφθούν υπόψη οι συνέπειες των θεμελιωδών μεταβολών

που έχουν πραγματοποιηθεί στην οικονομία της πόλης, ιδίως για τα χαμηλού εισοδήματος κοινωνικά στρώματα. Μια τέτοια διαδικασία οδηγεί σε έναν νέο κατακερματισμό την εργατική τάξη. Η κοινότητα, και κυρίως ο «τόπος» με τον οποίο ταυτίζεται μέσα σε ένα πλαίσιο οργάνωσης της ζωής στην πόλη βασισμένο στη φυλή, έχει σημαίνοντα ρόλο στην κοινωνιολογική ανάλυση. Δεν είναι μόνο η δυαδική σχέση μεταξύ ατόμου και κοινότητας που εμπεριέχει συχνά περισσότερα αντιθετικά ζεύγη αντιθέσεων. Υπάρχει η δυαδική σχέση ανάμεσα στην κοινότητα και στο κράτος, αλλά και ανάμεσα στην κοινότητα και στον χώρο της εργασίας (Cross – Keith 1993: 11 - 14, 25). Σε κάθε περίπτωση, ο κοινωνικός χώρος για τον Wilson μπορεί να λειτουργήσει ως ένα «ιδεολογικό κέντρο εκπαίδευσης, αναπαραγωγής ανθρώπων δεύτερης κατηγορίας» (Ψημμένος, 2004: 188). Μέσα σε έναν κοινωνικό χώρο του περιθωρίου άλλωστε, η εργασία έχει μια εκπαιδευτική λειτουργία, καθώς έτσι μαθαίνει τι του επιτρέπεται και τι όχι ως κάτοικος μιας πόλης. Αντιστοίχως, με τη χαμηλού κύρους, περιστασιακή, συχνά άτυπη και χαμηλόμισθη εργασία που πραγματοποιεί ένα τέτοιο εργατικό δυναμικό, κρυσταλλοποιείται η κοινωνική του θέση στη χώρα υποδοχής, καθώς αναπαράγονται οι κοινωνικές ανισότητες και οι αποκλεισμοί που το οδηγούν στο περιθώριο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής (ό.π.).

2.4 Κοινωνικά δίκτυα μεταναστών και κοινωνικός αποκλεισμός: Μελέτες για τον ευρωπαϊκό και τον ελλαδικό χώρο

Τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων των μεταναστών στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής του θέσης στον ευρωπαϊκό και, ειδικότερα, στον ελληνικό χώρο έχουν διερευνήσει αρκετοί μελετητές στο παρελθόν. Ως προς το σκέλος της εργασίας και της αναπαραγωγής της μέσα από συλλογικές οντότητες όπως η κοινότητα, ο Brown διατείνεται ότι μέσα από την ίδια την εργασία παράγεται εργασιακή δύναμη που οι κεφαλαιοκράτες καπιταλιστές εν συνεχεία εκμεταλλεύονται για να παραγάγουν υπεραξία. Σε αυτό το πλαίσιο σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο οι κεφαλαιοκράτες χρησιμοποιούν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατόμων, όπως την εθνικότητα, το φύλο και τη φυλή, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της υπεραξίας. Η φυλή, η εθνικότητα και το φύλο με

όρους καπιταλισμού, δεν έχουν την ίδια σημασία στη χώρα υποδοχής, αλλά «κατασκευάζονται» κοινωνικά και χρησιμοποιούνται από το κεφαλαίο κράτη προς όφελός του. Η περιχαράκωση των μεταναστών σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης, οδηγεί στην εθνική και στη φυλετική απομόνωσή τους (Glavanis 1996: 440 - 43). Μέσα από τη δράση συγκεκριμένων δικτύων εργασίας που αναπτύσσονται σε αυτόν τον περιφρακτικό χώρο, ο μετανάστης δεν έχει άλλη επιλογή παρά το είδος και τη μορφή εργασίας που ο σύγχρονος φυλετικοποιημένος καταμερισμός εργασίας του επιβάλλει. Σύμφωνα με τον Brown όλες αυτές οι αλλαγές στην εργασία, οδηγούν στην αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων και στον κοινωνικό αποκλεισμό, ιδίως, όσων ασκούν πλανόδια και περιστασιακή εργασία (Γαλατά – Πούλου 2020: 129 - 130).

Ένα διαφορετικό δίκτυο που αρθρώνεται στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πόλεις ανέδειξε ο Glavanis (1999), ως μια απάντηση των μεταναστευτικών πληθυσμών στις πολιτικές που οδηγούν στον αποκλεισμό τους: η «μουσουλμανική φωνή». Επισημαίνει ότι θα πρέπει να επιμένουμε ακόμη περισσότερο στο ζήτημα «φυλή» και στις πολιτικές που στηρίζονται σε ρατσιστικά στερεότυπα, παράγουν ανισότητες και περιθωριοποιούν κοινωνικά ένα εργατικό δυναμικό από οποιαδήποτε κέντρα λήψης αποφάσεων. Σε ολόκληρη την Ευρώπη μετά τη δεκαετία του 1970 η παρουσία των μουσουλμανικών πληθυσμών αντιμετωπίστηκε συχνά ως μια απειλή για τη συνεκτικότητα των πόλεων. Το γεγονός αυτό περιθωριοποίησε ακόμη περισσότερο τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, οι οποίοι στερούνταν θεμελιώδη πολιτικά δικαιώματα στην εργασία, στη δικαιοσύνη, στην εκπαίδευση κ.α. Η διάκριση εις βάρος των συγκεκριμένων πληθυσμών παρατηρεί ο Glavanis (2005: 48 - 49) προωθείται μέσα από άδηλες λειτουργίες του θεσμών των ευρωπαϊκών κρατών, όπως στην ίση πρόσβαση στον Εθνικό Κύκλο Σπουδών σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη ή ακόμη και στην αναπαραγωγή μια σειράς άτυπων μορφών εργασίας που στηρίζονται στα φυλετικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων. Παρά το γεγονός ότι οι μουσουλμανικές κοινότητες ενώνουν τη «φωνή» τους προς τη διεκδίκηση ίσων ευκαιριών με τον υπόλοιπο πληθυσμό, οι πολιτικές αφομοίωσης που εξακολουθούν να εφαρμόζονται, δεν λύνουν αλλά διαιωνίζουν το πρόβλημα του αποκλεισμού τους. Οι ίδιες αυτές ομάδες προτάσσουν ένα μοντέλο «θετικής

κατασκευής ταυτότητας και διαφορετικότητας» που νομιμοποιούν τη θρησκευτική ετερότητά τους έναντι οποιασδήποτε άλλης εθνικής ταυτότητας. Τα εθνικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά βάσει των οποίων οργανώνεται μέχρι και σήμερα το σύνολο της κοινωνικής ζωής των κατοίκων των ευρωπαϊκών πόλεων, απηχούν σε αυτόν καθαυτό τον πολιτικό σχεδιασμό των εθνικών κρατών. Η μουσουλμανική φωνή είναι ένα πλέγμα δικτύων μεταξύ κοινοτήτων, τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των οποίων θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτρεπτικά στη συνοχή του. Πολλά από αυτά, όπως η διαφορετική φυλή ή η εθνότητα, θα μπορούσαν να οδηγήσουν ακόμη και στη σύγκρουση. Αντίθετα, η μουσουλμανική φωνή αποδεικνύει ότι η φυλή ή το έθνος δεν είναι παρά κοινωνικές κατασκευές που εξυπηρετούν την εφαρμογή πολιτικών αποκλεισμού, όπως είναι η ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας.

Ο Ψημμένος (1995), στη μελέτη του «Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα», έδωσε έμφαση στον ρόλο που παίζει το κοινωνικό δίκτυο στον περιφρακτικό χώρο στέγασης και εργασίας του Αλβανού μετανάστη στο κέντρο της Αθήνας. Ο χώρος στη μελέτη του Ψημμένου δεν ορίζεται μόνο με βάση τα χωροταξικά χαρακτηριστικά του, αλλά αποτελεί μέρος μιας κοινωνικής αλληλεπίδρασης που διαμείβεται μεταξύ ομάδων και ατόμων. Με βάση αυτήν τη θεώρηση, ο χώρος έχει πρωτίστως μια κοινωνική διάσταση, καθώς στο εσωτερικό του πραγματοποιούνται αποκλεισμοί που έχουν ως έρεισμα ποικίλες οικονομικές και πολιτικές σχέσεις. Κάθε μορφή κοινωνικού αποκλεισμού αντανακλάται στις σχέσεις μεταξύ του μετανάστη και του Έλληνα και μέσα από τις διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης στην εργασία και τη στέγαση. Ο κοινωνικός χώρος στον οποίο ζει ο Αλβανός μετανάστης είναι ο χώρος που έχει οργανώσει τη ζωή του στο κέντρο της Αθήνας, επηρεάζεται από τα πολιτικοοικονομικά δομικά χαρακτηριστικά της και τις σχέσεις με τους υπόλοιπους κατοίκους της, ταυτοχρόνως όμως παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ή την αναπαραγωγή του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο εντάσσεται. Αυτός ο κοινωνικός χώρος είναι αποτέλεσμα ανισοτήτων και αποκλεισμών που πραγματοποιούνται στο κέντρο μιας πόλης (ό.π.: 83 - 87).¹

¹ Όπως έχει υποστηρίξει ο Lefebvre, ο χώρος στις σύγχρονες πόλεις ανακατασκευάζεται προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες συντήρησης και κυριαρχίας της ελίτ. Έτσι, μέσα σε αυτόν τον κοινωνικό χώρο αναπαράγεται το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα (Lefebvre 1991: 11 - 12, 14 - 15 και 27 - 28).

Ως προς τον χώρο του κέντρου (Βάθη και Ομόνοια), ο Ψημμένος διαπιστώνει ότι συνδέεται ιστορικά με τη μετανάστευση και ιδίως με την εσωτερική μετανάστευση κι εν συνεχεία με τις ροές προσφύγων από την Κύπρο. Από το 1990 και ύστερα μετατρέπεται σε χώρο εγκατάστασης μεταναστών από την Βόρεια Αφρική και την Μέση Ανατολή. Έτσι, η περιοχή του κέντρου της Αθήνας γίνεται ένα σταθερό σημείο στο οποίο ο μετανάστης οργανώνει κάθε πτυχή της κοινωνικής του ζωής και ανακατασκευάζει την ταυτότητά του με βάση τους περιορισμούς που του θέτει η προϋπάρχουσα κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης. Συνυπάρχει με τα φτωχότερα στρώματα της εργατικής τάξης των γηγενών, συγκριτικά με τα οποία βρίσκεται σε δυσχερέστερη θέση. Αυτό τον τοποθετεί στο χαμηλότερο επίπεδο της κοινωνίας. Η στέγαση είναι ένας δείκτης αυτής της περιθωριοποίησης που βιώνει ερχόμενος στην Ελλάδα. Όπως παρατηρεί ο Ψημμένος (ό.π.: 124), πολλοί από τους Αλβανούς μετανάστες στο κέντρο της Αθήνας την περίοδο της έρευνας, ζούσαν σε ξενοδοχεία ομαδικής διαμονής που ξεπερνούσαν συχνά τους είκοσι. Τα συγκεκριμένα ξενοδοχεία είχαν, επίσης, τον ρόλο ενός προσωρινού καταλύματος για τους μετανάστες, όταν εισέρχονταν στην Ελλάδα, γεγονός που τους έκανε ένα βασικό χώρο πρώτης επαφής τους με την ελληνική κοινωνία και της θέσης που τους επιτρέπεται να έχουν σε αυτή. Οι κοινόβιοι καταυλισμοί των ξενοδοχείων μαρτυρούν αφενός τις επιπτώσεις της μετανάστευσης και αφετέρου την ομαδική οργάνωση των Αλβανών στην Ελλάδα (ό.π.: 125). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, πραγματοποιείται η «αλβανοποίηση» του μετανάστη στην Ελλάδα. Ο Αλβανός μετανάστης, δηλαδή, αποκτά μια νέα ταυτότητα στη χώρα υποδοχής, η οποία συνδέει κοινωνικά χαρακτηριστικά του - όπως η εθνότητα - με συγκεκριμένα όρια.

Ο Ψημμένος διακρίνει μια ξεχωριστή μορφή κοινωνικής δικτύωσης σε αυτόν τον περιφερειακό χώρο. Πρόκειται για άτυπα συμβούλια Αλβανών, τα οποία χαρακτηρίζονταν από μια ιεραρχία και ήταν επιφορτισμένα με την ευθύνη της διατήρησης της «τάξης», σε συνεργασία πολλές φορές με τους ξενοδοχοϋπαλλήλους. Διέκρινε, επίσης, ότι πολλοί που δεν ήταν εκλεγμένοι αντιπρόσωποι εργάζονταν σε αυτά τα ξενοδοχεία. Μια άλλη λειτουργία αυτού του δικτύου ήταν η κοινωνική αλληλεγγύη και υποστήριξη προς τους μετανάστες. Η παροχή καταλύματος είναι μια έκφραση αυτής της αλληλεγγύης,

καθώς υπήρχαν και άλλες: η παροχή φαγητού, η έκδοση ψεύτικου διαβατηρίου και η εύρεση εργασίας. Το συμβούλιο λειτουργούσε επίσης ως δίκτυο προστασίας από τις επιθέσεις της μαφίας, αλλά και από την αστυνομία. Έτσι, αποδεικνύεται η εξάρτηση του Αλβανού μετανάστη από την «ομάδα». Η ομάδα έχει την ευθύνη και για την ηθική υπόσταση τόσο του ίδιου όσο και της οικογένειάς του, ιδίως των γυναικών και των ανήλικων κοριτσιών. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο υποθάλπουν συχνά άτομα που βιαιοπραγούν ή συμμετέχουν σε βεντέτες για λόγους τιμής (ό.π.: 180 - 181). Τα ξενοδοχεία μαζικής διαμονής είναι επίσης και χώρος στο οποίο ο μετανάστης μπορεί να συμμετάσχει σε έναν υποτυπώδη χώρο διασκέδασης, καθώς είναι από τα λίγα σημεία στην πόλη που δεν διατρέχει τον κίνδυνο σύλληψης από την αστυνομία. Πρόκειται για ακόμη μία απόδειξη ότι η περιοχή με τα φθηνά ξενοδοχεία γύρω από τις πλατείες Ομονοίας και Βάθη, οριοθετούν την παρουσία των Αλβανών μεταναστών. Ο χώρος και, κυρίως, οι συνθήκες διαμονής των μεταναστών στο κέντρο της πόλης μοιάζουν να προετοιμάζουν τον μετανάστη για τη μορφή και το είδος εργασίας που μπορεί να κάνει σε αυτή. Η εργασία με τη σειρά της, διαμορφώνει έναν κοινωνικό χώρο που καθορίζει τη νέα ταυτότητα του μετανάστη στη χώρα υποδοχής. Η διαδικασία για την κατασκευή μιας νέας ταυτότητας που θα στηρίζεται στην εθνότητα, τη φυλή ή το φύλο, έχει ξεκινήσει ήδη από τη χώρα προέλευσης, όπου το μεταναστευτικό δυναμικό προετοιμάζεται για το επάγγελμα που θα κάνει στη χώρα υποδοχής (Ψημμένος 2013: 46 - 47). Σε αντίθεση με τα συμβούλια των Αλβανών στα ξενοδοχεία, στο δίκτυο της εργασίας η προστασία παίρνει μια διαφορετική μορφή. Ιδίως, όταν η εργασία λαμβάνει έμφυλα χαρακτηριστικά. Σε αυτήν την περίπτωση το εργατικό δυναμικό, συγκεκριμένα το γυναικείο μεταναστευτικό δυναμικό, ωθείται σε επαγγέλματα όπως η πορνεία. Απουσία πραγματικών δικτύων κοινωνικής υποστήριξης και προστασίας οι γυναίκες, ακόμη και τα παιδιά, στρέφονται μέσα από ένα κύκλωμα διακίνησης από ομοεθνείς τους ή και Έλληνες στη λεγόμενη «βιομηχανία του sex». Η εξάρτηση από αυτά τα δίκτυα πατρωνίας παίζει καθοριστικό ρόλο, ώστε τα άτομα αυτά, και ιδίως τα ανήλικα, να είναι ευάλωτα, χειραγωγήσιμα και υποτελή σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης. Παράλληλα, οι αποκλεισμοί και οι εξαιρέσεις από την υπόλοιπη κοινωνία (ακόμη και από την «ομάδα» ομοεθνών) κάνουν αυτά τα δίκτυα «προστασίας» το μόνο

στήριγμά τους. Έτσι, ο εγκλωβισμός στο επάγγελμα είναι πρωτίστως αποκλεισμός από τα πραγματικά δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και υποστήριξης (ό.π: 197 - 198).

Το ζήτημα της κοινωνικής προστασίας αναλύεται ξεχωριστά από τον Ψημμένο σε μεταγενέστερη μελέτη μαζί με τον Σκαμνάκη (Ψημμένος – Σκαμνάκης, 2008), μέσα από την περίπτωση των γυναικών μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία. Τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων παίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση του επαγγέλματος και την παγιοποίηση της θέσης της αλβανίδας ή της ουκρανής μετανάστριας μέσα στην κοινωνία, καθώς είναι σημαντικός φορέας κοινωνικής προστασίας, απουσία του κράτους πρόνοιας. Εξετάζοντας την περίπτωση ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος που έχει απασχολήσει αρκετά τη σχετική βιβλιογραφία – αυτό της οικιακής εργάτριας – παρατηρούν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το δίκτυο προστασίας στον εγκλωβισμό της μετανάστριας στο επάγγελμα της εσωτερικής οικιακής εργάτριας. Σε αυτήν την περίπτωση η μετανάστρια εγκλωβίζεται σε ένα επάγγελμα και κυρίως στα άτυπα χαρακτηριστικά του, τα οποία στηρίζονται στην ανάπτυξη δεσμών σε κοινωνικό και συναισθηματικό επίπεδο με την εργοδοτική οικογένεια. Η εργασία διέπεται από δραστηριότητες συγκινησιακής φόρτισης (emotional labor), κάτι που κάνει μεγαλύτερη την άτυπη και άδηλη εργασία της εργαζόμενης μετανάστριας προς τους εργοδότες, εντείνει κάθε μορφής εξάρτησής της από τους ίδιους και τελικά αναπαράγει την άτυπη εργασία με την οποία είναι ταυτισμένη στη χώρα υποδοχής. Τέλος, την απομακρύνει από καθετί επίσημο, οδηγώντας τη στην προνοιακή περιθωριοποίηση της.

Η Πετρονώτη και Ζαρκιά (1998) μέσα από τη μελέτη τους για τους Ερυθραίους στην Αθήνα έδειξαν τη σημασία της δράσης των κοινωνικών δικτύων στη δημιουργία ενός κοινοτικού χώρου στο κέντρο της πόλης με κυρίαρχα τα εθνικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής ομάδας. Οι διακρίσεις που οι νέες τάσεις της διεθνοποίησης επιβάλλουν μεταξύ «εθνών, θρησκειών και αξιακών συστημάτων», συγκροτούν έναν κοινωνικό χώρο για τον Ερυθραίο στην Ελλάδα με εθνικά χαρακτηριστικά (ό.π.: 18 - 19). Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργείται μια εικόνα στους Ερυθραίους τόσο για τον «εαυτό» όσο και για τον «άλλο», τον γηγενή. Αυτή η εικόνα τον διαχωρίζει από οποιαδήποτε άλλη

μεταναστευτική ομάδα, αλλά και από τους ίδιους τους γηγενείς, και ταυτοχρόνως τον περιχαράσσει εντός συγκεκριμένων ορίων στην πόλη. Η κατασκευή της νέας ταυτότητας σχετίζεται με μια σειρά από σταθερά «σημεία αναφοράς» για πρόσφυγες και μετανάστες, όπως η εργασία και η στέγαση, οι καταναλωτικές συνήθειες, οι θρησκευτικές και τελετουργικές πρακτικές, οι τρόποι αλληλεπίδρασης του ατόμου τόσο με την εθνική ομάδα, αλλά και τους γηγενείς. Η περιχαράκωση της ερυθραϊκής παρουσίας σε συγκεκριμένο χώρο διακρίνεται και από τις πρακτικές αντίστασης που υιοθετούν οι ίδιοι οι Ερυθραίοι προς οποιοδήποτε εξωγενές στοιχείο. Είναι επιφυλακτικοί και το δικαίωμα εισόδου στον ιδιωτικό χώρο τον επιτρέπουν με τους όρους που θέτουν οι ίδιοι, χρησιμοποιώντας κώδικες επικοινωνίας με τους οποίους οι ίδιοι είναι μόνον εξοικειωμένοι. Σε μια καταγραφή των συλλόγων μεταναστών στην Ελλάδα, η Πετρονώτη (Petronoti, 1999) παρουσίασε ξεχωριστά την «Ένωση Ερυθραίων Ελλάδας/Κοινότητα Ερυθραίων Ελλάδος» που συμβάλλει στη διατήρηση της ερυθραϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα, αλλά διαπραγματεύεται και τα νέα στοιχεία με τα οποία έρχονται σε επαφή οι Ερυθραίοι στη χώρα υποδοχής (Φούσκας 2012: 199). Σε άλλες μελέτες η Πετρονώτη (2001) υπερθεματίζει τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων των μεταναστών στην κατανομή τους ανά εθνικότητα σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης, στην ταύτισή τους με συγκεκριμένα επαγγέλματα, αλλά και στη λειτουργία τους ως φορέων κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ ομοεθνών.

Για την Parreñas (2001, 2005) τα δίκτυα των μεταναστών παίζουν σημαντικό ρόλο στην απόφαση για μετανάστευση, καθώς οι δεσμοί αλληλεγγύης στη χώρα υποδοχής (όπως οι οικογενειακοί) είναι παράγοντας που ευνοεί τη μετακίνηση προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Μάλιστα, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει τελικά να συντηρηθεί μια διεθνική οικογένεια, καθώς η χαλάρωση ή η διάρρηξη των δεσμών μεταξύ των μελών της διακυβεύει και την ίδια. Την Parreñas απασχολεί ιδιαίτερα, λοιπόν, αυτό που στη βιβλιογραφία καταγράφεται ως «διεθνική οικογένεια» (transnational family). Στις συνθήκες που διαμορφώνει ο νέος καταμερισμός εργασίας, η μετανάστευση οδηγεί στην επανασύσταση των οικογενειακών νοικοκυριών και των κοινωνικών σχέσεων των ατόμων. Στην πραγματικότητα, η διεθνική οικογένεια μορφοποιείται μέσα στα όρια ενός νέου εθνικισμού που

διαμορφώνεται στο - κατά τα άλλα - νεοφιλελεύθερο καπιταλιστικό σύστημα της ελεύθερης διακίνησης αγαθών και υπηρεσιών. Στις έρευνές της σε δύο διαφορετικές περιοχές, στο Λος Άντζελες και την Ρώμη, διέκρινε ότι οι περισσότερες από τις οικογένειες των Φιλιππινέζων οικιακών εργατών ήταν διεθνικές. Σε κάθε περίπτωση μια διεθνική οικογένεια μπορεί να έχει διαφορετικές μορφές (ένας γονέας στο εξωτερικό, δύο γονείς στο εξωτερικό, ενήλικο τέκνο στο εξωτερικό). Μια διεθνική οικογένεια συγκροτεί ένα δίκτυο με διαφορετικούς ρόλους για τα άτομα που έχουν μεταναστεύσει, ιδίως όσα έχουν μια θέση που μπορεί να καθορίσει τη μετανάστευσή της σε επόμενα στάδια. Ο μετανάστης είναι η πηγή εσόδων μέσα από τα εμβάσματα που στέλνει στην οικογένεια που έχει παραμείνει πίσω. Τα εμβάσματα μπορεί να διοχετεύονται προς το ανήλικό τέκνο, το οποίο μετά από κάποια χρόνια ακολουθεί τους γονείς του. Σε αυτήν την περίπτωση επαναλαμβάνεται, διαγενεακά, η ίδια μεταναστευτική διαδρομή. Στην περίπτωση των αγάμων, και ιδίως των γυναικών, η οικονομική ενίσχυση επεκτείνεται πέραν των στενών οικογενειακών δεσμών, σε θείες, θείους και στην ευρύτερη οικογένεια. Ταυτοχρόνως, είναι και πηγή άντληση πληροφοριών, οι οποίες δυνητικά καθορίζουν τη μετακίνηση, την εγκατάσταση και την κοινωνικοποίηση του μετανάστη με το επάγγελμα στη χώρα υποδοχής. Στην περίπτωση της γυναικείας μετανάστευσης από τις Φιλιππίνες στην Ρώμη και στο Λος Άντζελες, η μετανάστευση κάθε νεαρής γυναίκας, πραγματοποιείται με τα χρήματα που βγάζει από την οικιακή εργασία κάποια μεγαλύτερη αδελφή ή θεία. Η ύπαρξη αυτών των δικτύων στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε πολιτισμικές μεταβλητές όπως μια συλλογική αίσθηση του «συνανήκειν» σε μια κοινή, εκτεταμένη, οικογένεια, που ονομάζουν «*rakikisama*». Το αίσθημα ευθύνης για την οικογένεια από το οποίο διακατέχεται η Φιλιππινέζα εργάτρια, κάνει την διεθνική οικογένεια και τα διεθνικά δίκτυα εύκαμπτα στην γεωγραφική διασπορά (2005: 54 - 68, 76).

Μέσα από την περίπτωση των οικιακών εργατριών στην Ελλάδα, οι Phizacklea και Anderson (1997) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η φύση και οι συνθήκες μέσα στις οποίες καλείται να ασκήσει το επάγγελμά της μια οικιακή εργάτρια, την αποκόπτει από τα οικογενειακά και κοινοτικά δίκτυα αλληλεγγύης (Ξυπολυτάς - Lazarescu 2013: 170). Μια σειρά από παραμέτρους

που συνοδεύουν την τέλεση των καθηκόντων μιας εσώκλειστης οικιακής εργάτριας, όπως τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας, αλλά και η εσωτερίκευση ρόλων που ξεπερνούν τις υποχρεώσεις της, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην απομόνωσή της από οικογενειακά ή άλλα δίκτυα υποστήριξης και προστασίας. Σε μια σειρά από μελέτες που πραγματοποίησαν εξετάζοντας την οικιακή εργασία όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική δικτύωση των μεταναστών, καθώς σφυρηλατεί δεσμούς μεταξύ διασκορπισμένων δρώντων που έχουν κοινά συμφέροντα ως προς την εργασία, μπορεί να οδηγήσει στη συγκρότηση συσσωματώσεων (όπως τη συμμετοχή σε σωματεία εργαζομένων) και στην αλλαγή της κοινωνικής τους θέσης στη χώρα υποδοχής (Anderson 2006: 1).

Η Λαζαρίδη (Λαζαρίδη 1995 και Lazaridis 2000: 50, 60 - 71) στη συγκριτική μελέτη της για τις Φιλιππινέζες και Αλβανίδες οικιακές βοηθούς στην Κέρκυρα διέκρινε τη σημασία της στενής ή χαλαρής σύνδεσης με τα δίκτυα αλληλεγγύης τους, στην παγίωση της κοινωνικής τους θέσης στην ελληνική κοινωνία. Η στενή ή η χαλαρή σύνδεση της κάθε ομάδας μεταναστριών με τα οικογενειακά ή άλλα δίκτυα προστασίας και αλληλεγγύης, δείχνει να έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην ταύτιση της οικιακής εργάτριας με συγκεκριμένες ιδιότητες που αποκτά κατά την εκτέλεση της εργασίας. Οι περισσότερες Φιλιππινέζες οικιακές εργάτριες είναι αποκομμένες από τα οικογενειακά ή άλλα δίκτυα αλληλεγγύης, καθώς η είσοδός τους στην Ελλάδα πραγματοποιείται μέσα από διακρατικές συμφωνίες. Αντίθετα, στην περίπτωση των Αλβανίδων η αποκοπή από τα συγγενικά δίκτυα φαίνεται να είναι μικρότερη, καθώς πολλές από αυτές εισέρχονται και εγκαθίστανται λόγω της οικογενειακής επανένωσης. Η απουσία σύνδεσης με κοινωνικά δίκτυα προστασίας και αλληλεγγύης στην περίπτωση των Φιλιππινέζων είναι προτέρημα παρά μειονέκτημα για την εργοδοτική οικογένεια στην Ελλάδα. Η αποκοπή από τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αλληλεγγύης τους, τις καθιστά πιο «υπάκουες» και ικανές για σκληρή και αγόγγυστη εργασία. Αντίθετα, στην περίπτωση των Αλβανίδων μεταναστριών η ύπαρξη οικογενειών στην Ελλάδα, αλλά και η ταύτιση των Αλβανών (κυρίως ανδρών) από μια μερίδα Ελλήνων με παραβατικές συμπεριφορές, λειτουργεί αποτρεπτικά για την πρόσληψή τους ως εσωτερικές οικιακές εργάτριες. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο προλαμβάνονται

κυρίως ως εξωτερικές οικιακές βοηθοί με χαμηλότερη αμοιβή από τις «εσωτερικές» Φιλιππινέζες. Η αποξένωση των Φιλιππινέζων εργατριών και η χειραγωγή τους από τους εργοδότες τις καθιστά άτομα εμπιστοσύνης, καθώς έχουν εσωτερικεύσει την υποτέλεια ως κάτι το φυσικό. Ωστόσο, οι Φιλιππινέζες εσώκλειστες οικιακές εργάτριες, τον ελάχιστο ελεύθερο χρόνο τους επιλέγουν να τον περνάνε αποκλειστικά με συντοπίτισσές τους που κάνουν το ίδιο επάγγελμα. Αυτές οι συναναστροφές φαίνεται να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξεύρεση εργασίας. Αντίστοιχα, ο τοπικός σύλλογος των Φιλιππινέζων στην Αθήνα, δείχνει να παρέχει και μια μορφή συλλογικής προστασίας έναντι σε φαινόμενα καταστρατήγησης θεμελιωδών εργασιακών δικαιωμάτων (Ξυπολυτάς - Lazarescu 2013: 172 - 174).

Μια κριτική προσέγγιση στο ζήτημα της μεταναστευτικής εργασίας, και κυρίως της οικιακής εργασίας, πραγματοποιήθηκε από τις Κασιμάτη και Μουσούρου (Κασιμάτη – Μουσούρου 2007) στο πλαίσιο του Προγράμματος Πυθαγόρας Ι. Δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στις επιπτώσεις που έχει η απομόνωση των οικιακών εργατριών από τα δίκτυα κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης, με κύρια την κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής τους θέσης στη χώρα υποδοχής (Κασιμάτη – Μουσούρου 2007: 20). Όσο μεγαλύτερη είναι η απομόνωση από πραγματικά δίκτυα αλληλεγγύης και προστασίας, τόσο μεγαλύτερη γίνεται η εξάρτηση από την εργοδοτική προστασία. Η αποξένωση αυτή είναι καθοριστική, γιατί με αυτόν τον τρόπο η μετανάστρια εσωτερικεύει τα όρια της κοινωνικής θέσης της στη χώρα υποδοχής μέσα από τα εργασιακά της καθήκοντα. Η απουσία πραγματικών δικτύων προστασίας και αλληλεγγύης ωθεί τις οικιακές εργάτριες στο περιθώριο και τις παγιδεύει εκεί δίχως προοπτικές ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Όπως επισημαίνει η Καμπούρη σε μελέτη της στο ίδιο ερευνητικό πρόγραμμα οι δυσμενείς συνθήκες με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι οικιακές εργάτριες στη χώρα υποδοχής, η φυσική και ψυχική εξάντληση την οποία βιώνουν κατ' εξακολούθηση, τις καθιστά ευάλωτες και υποτελείς (Καμπούρη 2007: 88). Μια άλλη εκδοχή της δικτύωσης της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας, που αναδεικνύεται στο εν λόγω ερευνητικό πρόγραμμα ως σημαντική για την αναπαραγωγή της κοινωνικής θέσης των οικιακών εργατριών, είναι η αποκλειστική συναναστροφή τους με συντοπίτισσες που κάνουν το ίδιο επάγγελμα

(Ξυπολυτάς - Lazarescu 2013: 174 - 175). Πρόκειται για ένα δίκτυο το οποίο εγκλωβίζει τη μετανάστρια σε μια χαμηλού κύρους εργασία, λειτουργεί αποτρεπτικά στην προοπτική για επαγγελματική ανέλιξη και την ωθεί να νοηματοδοτήσει τον «εαυτό» βάσει των περιορισμών που θέτει το επάγγελμα. Αυτά τα όρια θα ταυτίσουν το επάγγελμα της οικιακής εργάτριας στην Ελλάδα με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της (εθνικότητα και το φύλο).

Η Βασιλικού, μελετώντας τις διεθνικές οικογένειες (2009 και 2013), αναδεικνύει τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών ως ένα από τα βασικότερα μέσα διατήρησης των δεσμών με τη χώρα προέλευσης και κυρίως με την οικογένεια. Ενίοτε, και αναλύοντας συγκεκριμένες μορφές εργασίας όπως η οικιακή εργασία, τα διεθνικά δίκτυα «λειτουργούν» ως μια οικογενειακή στρατηγική επιβίωσης. Η διαδικτύωση των μεταναστών (ιδίως των οικιακών εργατριών) μπορεί να χωριστεί σε δύο επίπεδα. Το ένα χαρακτηρίζεται από τη «συμπάθεια» προς τους εργοδότες, και κυρίως τις εργοδότριες, κάτι που αποτελεί μέρος της ευρύτερης στρατηγικής επιβίωσης των οικιακών βοηθών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών αρθρώνονται με τις οικογένειές τους στη χώρα προέλευσης. Η επικοινωνία με τα μέλη της οικογένειάς τους εξαρτάται σημαντικά από τους παράγοντες που ώθησαν την οικιακή εργάτρια σε μετανάστευση, αλλά και το κατά πόσο αυτή η απόφαση ήταν κοινή λ.χ. με το σύζυγο ή μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής της οικογένειας. Η Βασιλικού παρατηρεί ένα παράδοξο σε αυτά τα κοινωνικά δίκτυα: ενώ οι δεσμοί με την εργοδοτική οικογένεια είναι λιγότερο «αυθεντικοί» συγκριτικά με την οικογένειά τους στη χώρα προέλευσης, οι «διαμεσολαβήσεις» (χρήση τεχνολογιών ή ακόμη και μέσω των εμβασμάτων) την κάνει αμεσότερη. Στην πραγματικότητα, η οικιακή μετανάστρια καλείται να ζήσει μακριά από τη δική της οικογένεια προκειμένου να τη στηρίξει οικονομικά, φροντίζοντας ένα άλλο νοικοκυριό σε μια ξένη χώρα (Βασιλικού 2009: 117) Παρατηρεί δε, ότι οι δεσμοί με τη διεθνική οικογένεια, και ιδίως με τα παιδιά, ορίζει πολλές φορές τη μορφή και την κατεύθυνση της μετανάστευσης των γονιών. Αντιστοίχως μέσα από τους σφικτούς οικογενειακούς δεσμούς, η εμπειρία της μετανάστευσης επηρεάζει με τη σειρά της την απόφαση των παιδιών για μελλοντικές μετακινήσεις (ό.π.: 238 - 242).

Εξετάζοντας την περίπτωση των οικιακών εργατριών ο Ευπολυτάς (2012) διαπιστώνει τη ρήξη των δεσμών της μετανάστριας οικιακής εργάτριας με τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αλληλεγγύης στη χώρα προέλευσης. Μέσα από τη μελέτη των Ουκρανών οικιακών εργατριών στην Ελλάδα, ο Ευπολυτάς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην περίπτωση της εσώκλειστης εργασίας οι μετανάστριες αποκόπτονται από τις οικογενειακές ή άλλες σχέσεις αλληλεγγύης και τις υποκαθιστούν με τους ρόλους που αναλαμβάνουν στα νοικοκυριά που απασχολούνται. Πρόκειται για μια σύνθετη διαδικασία που προϋποθέτει την κοινωνικοποίηση με το επάγγελμα της εσώκλειστης οικιακής εργάτριας, το οποίο θα καταλήξει στη νοηματοδότηση του εαυτού ως μέλους της εργοδοτικής οικογένειας. Η δημιουργία «ψευδοοικογενειακών» σχέσεων με τις εργοδοτικές οικογένειες κάνει δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ καθήκοντος και συναισθηματικών δεσμών, κάτι που οδηγεί στον εγκλωβισμό των οικιακών εργατριών στο επάγγελμα και τελικά στην αποξένωση από την πραγματική οικογένεια και άλλες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης. Έτσι, παρατηρούμε πώς μέσα από τον εγκλωβισμό σε ένα χαμηλού κύρους επάγγελμα που στηρίζεται στην υποτέλεια, κρυσταλλοποιείται η κοινωνική θέση της μετανάστριας στο κοινωνικό περιθώριο της χώρας υποδοχής. Ευάλωτη και περιχαρακωμένη από μια τέτοια θέση, η μετανάστρια θα στραφεί αποκλειστικά στην εργοδοτική οικογένεια προκειμένου να αναζητήσει οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής προστασίας και υποστήριξης χρειαστεί. Αυτή είναι η πρώτη μορφή διαδικτύωσης, την οποία η οικιακή εργάτρια θα διαμορφώσει στη χώρα υποδοχής.

Η Lazarescu (2011) αναφέρθηκε σε μια διαφορετική μορφή δικτύωσης, η οποία διαδραματίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων επαγγελματιών χαμηλού κύρους, αλλά και στην ταύτιση του επαγγέλματος με την εθνικότητα και το φύλο. Μέσα από τη μελέτη των Ουκρανών οικιακών εργατριών διαπίστωσε ότι η αποκλειστική κοινωνική συναναστροφή αυτών των γυναικών, όταν δεν εργάζονται, είναι συντοπίτισσές τους οι οποίες κάνουν το ίδιο επάγγελμα στη χώρα υποδοχής. Μπορεί η συχνότητα αυτής της συναναστροφής να περιορίζεται τις περισσότερες φορές σε μία φορά την εβδομάδα (κυριακάτικο ρεπό), αλλά είναι καταλυτική για την κοινωνικοποίηση της μετανάστριας με το επάγγελμα της οικιακής βοηθού και -

κατ' επέκταση - για την «παγίδευσή» της σε μια χαμηλού κύρους εργασία δίχως προοπτικές επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας. Δεν είναι αυτή καθαυτή η εθνοτική κοινότητα που παίζει ρόλο σε αυτήν τη διαδικασία, αλλά τα μέλη της που έχουν την ίδια επαγγελματική ιδιότητα και το ίδιο φύλο. Σε αυτό το επίπεδο αναπτύσσονται σχέσεις «στήριξης», αλλά και σχέσεις «καχυποψίας». Στην πραγματικότητα η αφοσίωση στα «εθνοτικά δίκτυα», που αυξάνεται όσο η οικιακή εργασία αποκτά έναν εσώκλειστο χαρακτήρα, συμβάλλει στην ταύτιση της εργαζόμενης με το επάγγελμα που ασκεί στη χώρα υποδοχής. Μέσα από τα εθνοτικά δίκτυα αναπαράγονται ευέλικτες μορφές εργασίας που παγιώνουν την κοινωνική θέση του μετανάστη (Lazarescu 2013: 552 - 564). Πρόκειται για μια προσέγγιση που θυμίζει την βεμπεριανή έννοια της κοινωνικής κλειστότητας, βάσει της οποίας η αποκλειστική συναναστροφή των ατόμων με τα μέλη των κοινωνικών ομάδων (κύρους) στις οποίες ανήκουν, οδηγεί στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής τους θέσης (Ξυπολυτάς - Lazarescu 2013: 160).

Ο Φούσκας στη μελέτη του (2012, 2013) κατέδειξε το πρόβλημα της περιορισμένης ή απύσας εκπροσώπησης των μεταναστών εργατών σε συνδικάτα, σωματεία ή σε οτιδήποτε μπορεί να λάβει μορφή επίσημης συλλογικής οργάνωσης στην Ελλάδα. Εξετάζοντας διαφορετικές ομάδες μεταναστών που είναι εγκατεστημένες στην Αθήνα, επισήμανε ότι η έννοια «κοινότητα» μπορεί να γίνει ιδιαιτέρως προβληματική ως προς τον προσδιορισμό της, ιδίως όταν πρέπει να τεθούν τα όρια μεταξύ της επίσημης και της ανεπίσημης «εκπροσώπησης» της. Παρά το γεγονός ότι λειτουργούν τα τελευταία χρόνια κοινοτικοί σύλλογοι μεταναστών με χαρακτηριστικά «τυπικής» οργάνωσης, λίγο έχουν καταφέρει να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της απο-συλλογικοποίησης των περισσότερων μεταναστών στην Ελλάδα. Αντίθετα, οι μετανάστες στρέφονται κατά κύριο λόγο σε δίκτυα ομοεθνών τους προκειμένου να αντλήσουν τα απαραίτητα εφόδια (λ.χ. εργασία) που θα τους επιτρέψουν να επιβιώσουν στην Ελλάδα. Τα δίκτυα αυτά, όμως, συχνά ωθούν τους μετανάστες ακόμη περισσότερο σε μορφές εργασίας που τους εγκλωβίζουν στο περιθώριο. Στο πλαίσιο του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας η απο-συλλογικοποίηση του μεταναστευτικού δυναμικού συμβάλλει στην αποκλειστική ενασχόληση με την άτυπη, περιστασιακή και χαμηλού κύρους

εργασία. Έτσι, διαμορφώνεται ένα διαρκώς διαθέσιμο εργατικό δυναμικό με τάσεις ατομικισμού, που δεν διεκδικεί τα δικαιώματά του, αποξενώνεται από τα πραγματικά κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και προστασίας, εσωτερικεύει την υποτέλεια ως φυσικό επακόλουθο της παραμονής τους στην Ελλάδα και είναι ευάλωτο σε κάθε απαίτηση που μπορεί να έχει ο εργοδότης του από αυτό. Ο εγκλωβισμός στο επάγγελμα απουσία οποιασδήποτε συμμετοχής του σε επίσημες μορφές εργασιακής, ιδίως, εκπροσώπησής του, κρυσταλλοποιεί τη θέση του στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας.

Στο «Unveiling Domestic Work in Times of Crisis in Greece» (Psimmenos 2017) δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές επιπτώσεις που είχε η οικονομική κρίση στο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, και ιδιαίτερα στις μετανάστριες οικιακές εργάτριες. Μέσα στα υπόλοιπα ζητήματα στα οποία είναι εστιασμένη η μελέτη, εξετάζεται και η σημασία των δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης και διαπροσωπικών σχέσεων, στη διατήρηση του επαγγέλματος της οικιακής εργάτριας. Συνοπτικά, η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκε το επάγγελμα της οικιακής εργασίας στα χρόνια της κρίσης, αλλά ενδυναμώθηκε ακόμη περισσότερο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι ενισχύθηκαν μορφές οικιακής εργασίας, όπως η εσωτερική (οικιακή εργασία), στις οποίες στρέφεται μια μετανάστρια το πρώτο διάστημα παραμονής της στη χώρα υποδοχής. Είναι, δηλαδή, μια μορφή εργασίας που χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της προσωρινότητας. Με την ανασφάλεια που προκάλεσε η κρίση, η εσωτερική οικιακή εργάτρια εγκλωβίστηκε ακόμη περισσότερο στο επάγγελμα και στην υποτέλεια προς την εργοδοτική οικογένεια. Έτσι, αποκόπηκε από τα κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και τον ρόλο του προστάτη, του «πάτρωνα», πήρε αποκλειστικά ο εργοδότης. Οι διακρίσεις και οι αποκλεισμοί με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες αυτές οι γυναίκες στα χρόνια της κρίσης βάσει της εθνότητας, της φυλής και του φύλου, ενδυναμώνονται περαιτέρω, καθώς εξακολουθεί να λειτουργεί ένα σύστημα προετοιμασίας, τοποθέτησης και κοινωνικοποίησης της μετανάστριας με χαμηλού κύρους επαγγέλματα που στηρίζονται στην υποτέλεια. Αποκομμένες από την οικογένεια ή την κοινότητα και αποκλεισμένες από ένα προνοιακό σύστημα στη χώρα της υποδοχής, η μόνη μορφή κοινωνικών δεσμών που αναπτύσσουν στην καθημερινότητά τους είναι αυτή με τον εργοδότη τους (Γαλατά – Πούλου 2020: 154 - 156). Σε μια ανάλογη

διαπίστωση κατέληξαν οι Xyrolytas, Vassilikou και Fouskas (2017). Μολονότι η αποξένωση των εσώκλειστων οικιακών βοηθών δεν είναι συνέπεια της κρίσης των τελευταίων ετών, φαίνεται ότι έχει «βαθύνει» περισσότερο μέσα σε αυτό το διάστημα. Το γεγονός αυτό συμπίπτει με την αύξηση της εξάρτησης των μεταναστριών εργατριών από τις εργοδοτικές οικογένειες και την αποκοπή από τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αλληλεγγύης (οικογένεια και κοινότητα). Ακόμη και στις περιπτώσεις των οικιακών εργατριών που δεν είναι εσώκλειστες, η ανασφάλεια για την απώλεια της εργασίας τους σε συνθήκες κρίσης, τις έκανε ακόμη πιο αγκιστρωμένες στην εργοδοτική οικογένεια. Οι πραγματικοί οικογενειακοί δεσμοί παύουν να είναι δικλείδες ασφαλείας, καθώς δεν μπορούν να προσφέρουν στα μέλη των μεταναστευτικών οικογενειών την προστασία που έχουν ανάγκη για την επιβίωσή τους. Σε συνθήκες καπιταλιστικής κρίσης, φαίνεται ότι αυξάνονται η αποξένωση και οι ατομικιστικές συμπεριφορές των μεταναστών. Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη επίσημης κοινοτικής αντιπροσώπευσης στις περισσότερες μεταναστευτικές ομάδες, είναι ένα χαρακτηριστικό που συνόδευε την παρουσία των μεταναστών στη χώρα υποδοχής και πριν την κρίση. Όπως παρατηρούν οι Xyrolytas, Vassilikou, και Fouskas, οι όποιες ενέργειες για οργανωμένη κοινοτική υποστήριξη των μεταναστών, ελάχιστα έδωσαν λύση στο πρόβλημα. Οι μετανάστες στην Ελλάδα στηρίζονται στις δικές του δυνάμεις για να βρουν εργασία ή κάποια μορφή κοινωνικής προστασίας. Η ακόμη μεγαλύτερη απόσταση από τις πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αλληλεγγύης στην κρίση, ώθησε περαιτέρω τις οικιακές εργάτριες στην εργοδοτική οικογένεια για προστασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

3.1 Ο σχεδιασμός της έρευνας

Η έρευνα επιχειρεί, μέσα από την ανάλυση των κοινωνικών δικτύων των μεταναστών στην Ελλάδα, να δείξει μια διαφορετική πτυχή που έχει ο νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας στις ζωές των μεταναστών. Εκτοπισμένοι στο περιθώριο, οι σχέσεις που διαμορφώνουν οι μετανάστες με τους υπόλοιπους κατοίκους της χώρας οικοδομείται στη βάση κοινωνικών ανισοτήτων. Ο μετανάστης στην Ελλάδα δεν αντιμετωπίζεται ισότιμα με τους υπόλοιπους πολίτες της χώρας. Αυτή η φιλοσοφία γύρω από τη σύγχρονη μετανάστευση είναι διάχυτη στο σύνολο της πολιτικής ζωής, η οποία στα χρόνια της οικονομικής κρίσης δεν δείχνει να έχει αλλάξει σημαντικά ως προς τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των μεταναστευτικών πληθυσμών. Μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις των μεταναστών, προέκταση των οποίων είναι και τα κοινωνικά τους δίκτυα, διαχέεται η διαφορετική αντίληψη που υπάρχει στη χώρα υποδοχής για την πολιτική ζωή συγκριτικά με τις χώρες προέλευσης. Αυτές οι σχέσεις θέτουν κρίσιμα ερωτήματα αναφορικά με το μοντέλο κοινωνικής πολιτικής που θα πρέπει να εφαρμοστεί σε μια περίοδο κατά την οποία έχουν προκληθεί ριζικές αλλαγές σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής.

Η παρούσα μελέτη έρχεται ως συνέχεια παλαιότερων ερευνών που απέδειξαν ότι η έλευση και η εγκατάσταση των μεταναστευτικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο είχε συγκεκριμένες επιπτώσεις στη σχέση τους με την Ελλάδα και τους κατοίκους της. Επίσης, είχε επιπτώσεις στη διαμόρφωση της κοινωνικής τους ταυτότητας και των συνθηκών διαβίωσής τους (Ψημμένος 2004: 117). Δεν υποδεικνύει κάποιο πρότυπο σχεσιακών οντοτήτων για τους μεταναστευτικούς

πληθυσμούς, ούτε υποτιμά τη θετική επιρροή και την κοινωνική υποστήριξη των εθνοτικών και συγγενικών δικτύων, ιδίως, προς τους «νεοφερμένους» και τους πιο ευάλωτους. Η μελέτη έρχεται να δείξει ότι ο τρόπος με τον οποίο ο νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας έχει επηρεάσει τη σύγχρονη μετανάστευση, μέσα από τον περιφρακτικό χώρο που έχει δημιουργήσει για το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στην πόλη, και οι περιορισμοί που του έχουν θέσει εκ των προτέρων μέσα σε αυτή, είναι πέρα και πάνω από τις προθέσεις των ατόμων. Στην πραγματικότητα, μέσα από τους στενούς κοινωνικούς δεσμούς - οικογενειακούς ή κοινοτικούς - το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό εσωτερικεύει ευκολότερα στοιχεία, όπως είναι η υπηρετικότητα, η αλλοτρίωση και η προσωρινότητα. Μέσα από κοινωνικές δομές, όπως η οικογένεια και η γειτονιά, διασφαλίζεται η αναπαραγωγή των αξιών, των στάσεων, των αντιλήψεων και των προτύπων συμπεριφοράς που δημιουργούν με τη σειρά τους τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση ενός πειθήνιου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού. Έτσι, τα κοινωνικά δίκτυα των μεταναστών μετατρέπονται δυνητικά σε έναν εγγενή παράγοντα που κρυσταλλοποιεί την κοινωνική θέση του μετανάστη στο πειρθώριο.

Σε συνθήκες κρίσης, παράμετροι όπως η εργασία, η στέγαση και η κοινωνική προστασία, είναι δείκτες για το πόσο έχει πληγεί μια κοινωνία. Οι μεταβολές που συμβαίνουν στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας, όπως είναι οι μετανάστες ή οι παράτυποι μετανάστες, μας προϊδεάζουν για μεγαλύτερες μεταβολές στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Καθεμία από αυτές τις τρεις παραμέτρους διαμορφώνουν την κοινωνική ταυτότητα του μετανάστη στη χώρα υποδοχής, αλλά και τις αντιλήψεις του για το τι είναι εργασία, στέγαση και κοινωνική προστασία στο μέλλον για τον ίδιο. Τα κοινωνικά δίκτυα του μετανάστη διατρέχουν και τις τρεις αυτές παραμέτρους, καθώς αποτελούν έναν μηχανισμό κατασκευής της νέας κοινωνικής ταυτότητάς του στην Ελλάδα. Απουσία πολιτικών ίσης μεταχείρισης των μεταναστών με τους υπόλοιπους κατοίκους από την Πολιτεία, οι μετανάστες θα εξακολουθούν να εγκλωβίζονται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής της χώρας. Χωρίς την κατανόηση των συνεπειών και των μηχανισμών αναπαραγωγής της κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού των μεταναστών, κανένα πρόγραμμα κοινωνικής πολιτικής δεν θα μπορεί να δώσει μακροπρόθεσμες λύσεις.

3.2 Χαρτογράφηση της νιγηριανής παρουσίας γύρω από την πλατεία της Κουφέλης

Η κύρια περιοχή της έρευνάς μας είναι η Κυψέλη και συγκεκριμένα ο χώρος γύρω από την Πλατεία Κανάρη (ή Κυψέλης). Οι περισσότερες συναντήσεις και συνεντεύξεις με Νιγηριανούς μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς πραγματοποιήθηκαν σε εξωτερικούς χώρους (πλατείες), αλλά και σε επαγγελματικά και οικογενειακά νοικοκυριά που βρίσκονται πλησίον της Πλατείας Κανάρη (Χάρτης Δ). Επίσης, βρεθήκαμε και σε γειτονικές περιοχές όπως η Αττική και η Βικτώρια, σε συλλογικότητες και σωματεία στα οποία συμμετέχουν Νιγηριανοί (Βικτώρια), αλλά και σε λατρευτικούς χώρους κατά τη διάρκεια κυριακάτικης θρησκευτικής εκδήλωσης (Αττική).

Ο πληθυσμός: Οι Νιγηριανοί είναι από τους μεγαλύτερους σε πυκνότητα και από τους παλαιότερους πληθυσμούς μεταναστών στην περιοχή γύρω από την Πλατεία Κανάρη. Στην απογραφή του μόνιμου πληθυσμού του 2011 το μέγεθος αυτού του αριθμού υπολογίστηκε περίπου στους 2.070 στο κέντρο της Αθήνας, όταν συνολικά στην Επικράτεια ήταν λίγο παραπάνω από 3.000 (Πίνακας 1).¹ Στην ίδια απογραφή εμφανίζεται ως ο πυκνότερος αφρικανικός πληθυσμός στην Ελλάδα (μετά τους Αιγυπτίους) και ο πυκνότερος ανάμεσα στους μετανάστες με καταγωγή κάποια χώρα της Δυτικής Αφρικής. Οι πρώτοι Νιγηριανοί εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα για λόγους που δεν σχετίζονταν άμεσα με την εργασία, στο πλαίσιο μιας διακρατικής συμφωνίας που επέτρεπε την παραμονή σε σπουδαστές με καταγωγή από τη Νιγηρία. Η παραμονή στην Ελλάδα ήταν νόμιμη για όσο διάστημα είχαν την ιδιότητα του σπουδαστή και τα απαραίτητα έγγραφα που την τεκμηριώναν. Μέσα στις επόμενες δεκαετίες η μετανάστευση από την Νιγηρία στην Ελλάδα αυξήθηκε τόσο, ώστε σήμερα να θεωρείται μία από τις κύριες πύλες εισόδου σε ευρωπαϊκό έδαφος μετά την Ιταλία. Σε αρκετές περιπτώσεις τους έγγαμους Νιγηριανούς ακολούθησαν οι σύζυγοί τους μαζί με την υπόλοιπη οικογένεια στην Ελλάδα κάποια χρόνια αργότερα. Η διαφορά στην απογραφή του πληθυσμού μεταξύ των δύο φύλων, αλλά και μεταξύ εγγάμων και αγάμων, δείχνει εν πολλοίς το προφίλ του νιγηριανού μετανάστη στην Ελλάδα. Στην πλειονότητά τους πρόκειται για άρρενες άγαμους μετανάστες. Στην πραγματικότητα, όμως, το μέγεθος όπως και η σύνθεση αυτού του πληθυσμού μπορεί

¹ Για αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού 2011, βλ., ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015), *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2011. Διαδικτυακή εφαρμογή για την πρόσβαση και χαρτογράφηση κοινωνικών δεδομένων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-ΛΣΤΑΤ, 2015, (βλ., <http://panorama.statistics.gr/> , Ημ. 25/4/21)

να διαφοροποιούνται σημαντικά, καθώς πολλοί Νιγηριανοί που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα δεν έχουν απογραφεί. Ζουν κρυμμένοι σε συγκεκριμένα σημεία των μεγάλων αστικών κέντρων, όπως η Αθήνα, και κινούνται εντός των ορίων που τους επιτρέπουν να περνούν απαρατήρητοι από την Πολιτεία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Νιγηριανός πληθυσμός στην Ελλάδα βάσει του φύλου και της οικογενειακής κατάστασης (Απογραφή 2011)

Περιγραφή	Αμφότερων των φύλων								Άρρενες								Θήκες										
	Σύνολο	Άγαμοι	Έγγαμοι	Χήροι	Διαζευγμένοι	Με σύμφωνο συμβίωσης	Σε διάσταση	Χήροι από σύμφωνο συμβίωσης	Διαζευγμένοι από σύμφωνο συμβίωσης	Σύνολο	Άγαμοι	Έγγαμοι	Χήροι	Διαζευγμένοι	Με σύμφωνο συμβίωσης	Σε διάσταση	Χήροι από σύμφωνο συμβίωσης	Διαζευγμένοι από σύμφωνο συμβίωσης	Σύνολο	Άγαμοι	Έγγαμοι	Χήρες	Διαζευγμένες	Με σύμφωνο συμβίωσης	Σε διάσταση	Χήρες από σύμφωνο συμβίωσης	Διαζευγμένες από σύμφωνο συμβίωσης
Νιγηρία	3.285	1.973	1.233	18	44	6	11	0	0	2.089	1.227	822	3	24	5	8	0	0	1.196	746	411	15	20	1	3	0	0

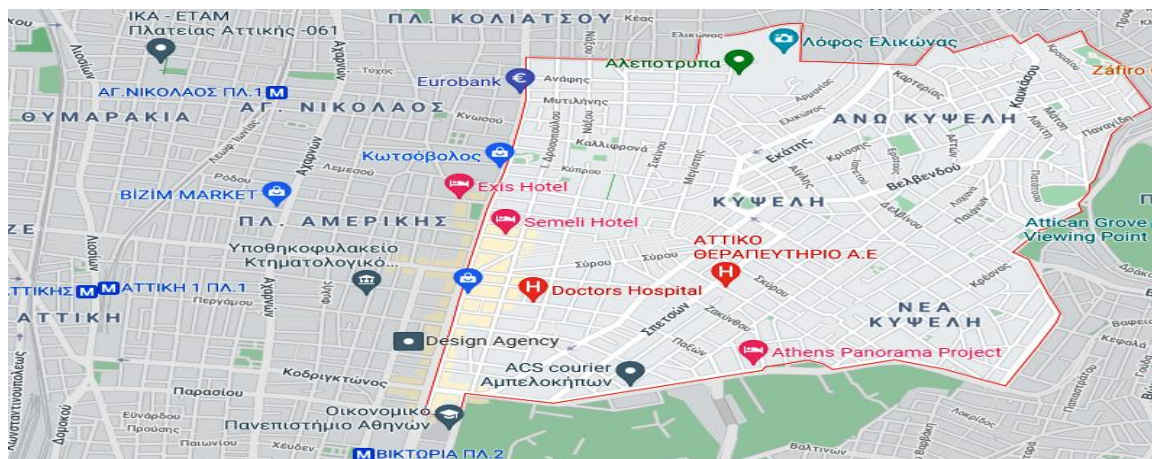
Πηγή: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΗ (ΕΛΣΤΑΤ), *Α04. Μόνιμος Πληθυσμός κατά υπηκοότητα, φύλο και οικογενειακή κατάσταση Σύνολο χώρας, Περιφέρειες (2011)*, Αθήνα, ΕΛΣΤΑΤ, 2014 (βλ., <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM07/2011>, Ημ.25/4/21).

Η ζωή του Νιγηριανού στην Ελλάδα, και ιδίως στην Αθήνα, εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από την προσωρινότητα, την επισφάλεια και την αποξένωση από την υπόλοιπη κοινωνία. Μέσα στις προηγούμενες δεκαετίες συγκροτήθηκε ένας περιφρακτικός χώρος στο κέντρο της Αθήνας, μέσα στον οποίο οι Νιγηριανοί κλήθηκαν να οργανώσουν την κοινωνική ζωή τους, διαμορφώνοντας τα όρια της δικής τους παρουσίας ανάμεσα στις άλλες ομάδες μεταναστών. Όπως προκύπτει από την έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί για τους Νιγηριανούς μετανάστες στην Ελλάδα στο παρελθόν (Oparaocha 2006, Φούσκας 2013, Παπαδόπουλος 2014) οι περισσότεροι στρέφονται διαχρονικά σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα, σχετικά με την παροχή και την πώληση φθηνών υπηρεσιών και αγαθών, όπως η εστίαση, το μικρεμπόριο, η οικιακή εργασία και η φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων. Ανήκουν σε μια κατηγορία επαγγελμάτων τα οποία ανήκουν στο λεγόμενο «day labor» (Valenzuela, 2003: 307 - 333) Υπάρχει και μια ομάδα άλλων επαγγελμάτων που συνδέονται με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους (λ.χ. κομμώσεις τύπου «braids»). Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για ευέλικτες και συχνά άτυπες μορφές εργασίας που κρυσταλλοποιούν την κοινωνική θέση του Νιγηριανού μετανάστη στην

Ελλάδα, μέσα από την εσωτερικευση της υπηρετικότητας και της υποτέλειας. Μια κρυσταλλοποίηση που βασίζεται στην αναπαραγωγή στερεοτύπων και (νεο)ρατσιστικών αντιλήψεων για την παρουσία και τα δικαιώματα των Αφρικανών μεταναστών (εν συνόλω) στην Ευρώπη. Τα στερεότυπα που ταυτίζουν την εργασία με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του μετανάστη, όπως η εθνικότητα και το φύλο είναι ακόμη πιο διακριτά στις περιπτώσεις της παράνομης ή ακόμη και εγκληματικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ελληνικής αστυνομίας, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 όπως και το 2018, καταγράφεται αδιάκοπα σχεδόν η νιγηριανή παρουσία ανάμεσα στις παραβατικές και εγκληματικές ενέργειες γηγενών και μεταναστών, όπως η παράνομη πορνεία, το trafficking και η διακίνηση-εμπορία ναρκωτικών (κυρίως κοκαΐνης).² Σε αυτόν τον περιφρακτικό χώρο που διαμορφώθηκε μέσα στις δεκαετίες για τους μετανάστες, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Νιγηριανών (εθνικότητα, φυλή και φύλο) ταυτίστηκαν με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της διαμονής τους στο κέντρο της Αθήνας όπως: η άτυπη και περιστασιακή εργασία, η ομαδική στέγαση σε κατοικίες χαμηλής οικολογικής και οικονομικής στάθμης και οι άτυπες μορφές κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης μεταξύ ομοεθνών.

ΧΑΡΤΗΣ 1

Η Κυψέλη και οι γύρω περιοχές του αθηναϊκού κέντρου

Πηγή: googlemaps.gr

(βλ., <https://www.google.gr/maps/@37.9440864,23.6805318,13.25z?hl=el>, 24/4/2).

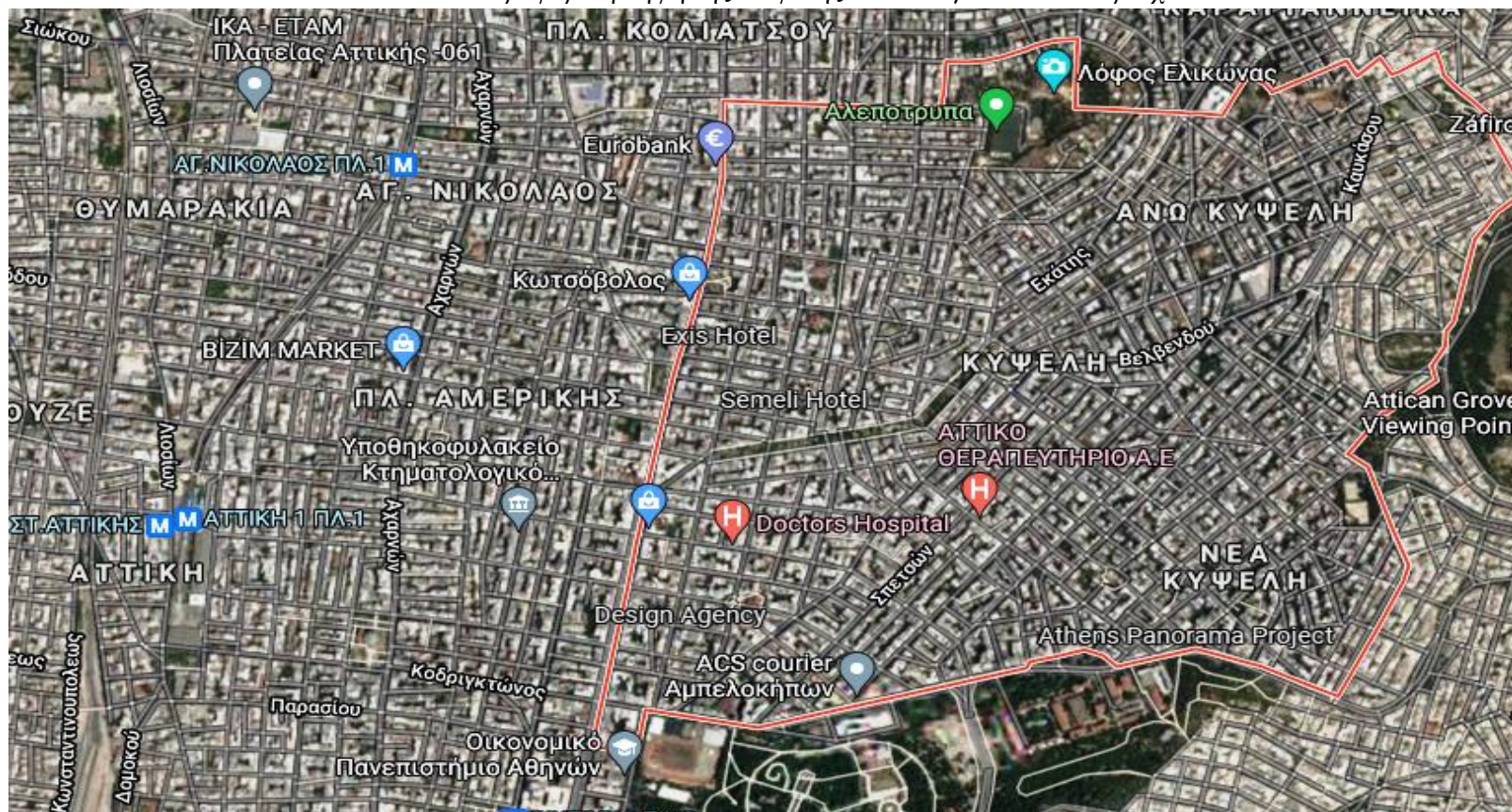
Ημ.

²ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ, Στατιστικά στοιχεία εγκληματικότητας (βλ., http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=81738&Itemid=73&lang =, Ημ. 24/4/21)

Η Κυψέλη είναι μία από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές με ομάδες μεταναστών διαφορετικών εθνικοτήτων, όπως Αλβανοί, Μπαγκλαντεσιανοί, Κινέζοι και Αφγανοί, καθώς και ένας από τους κυριότερους χώρους διαμονής και εργασίας των Νιγηριανών μεταναστών. Επίσης, είναι μία από τις «γειτονιές» στις οποίες εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι Νιγηριανοί που ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη δεκαετία του 1970. Η Κυψέλη ήταν μια περιοχή στην οποία κατοικούσαν τα μικρομεσαία αστικά στρώματα της Αθήνας, μέχρι που άρχισε σταδιακά να εγκαταλείπεται από πολλούς γηγενείς μετά τη δεκαετία του 1970. Αυτή η αποχώρηση των γηγενών κατοίκων συνέπεσε χρονικά με την έλευση του πρώτου και αργότερα του δεύτερου κύματος μεταναστών από την Αφρική, την Ασία και τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Όπως δείχνει ο Χάρτης 1 η γειτνίαση της Κυψέλης με τις άλλες περιοχές του «Κέντρου» δείχνει πώς συνδέονται επαγγέλματα που ασκούν οι Νιγηριανοί με συγκεκριμένες αγορές λ.χ. της Βικτώριας, της Αττικής και της Πλατείας Αμερικής. Στην περίπτωση των πλανόδιων μικροεμπόρων μάλιστα (μια άτυπη εργασία), διακρίνεται και μια σύνδεση με την τυπική οικονομία, καθώς πολλοί από τους μικροπωλητές προμηθεύονται το εμπόρευσμά τους από αποθήκες χονδρικής στην Ομόνοια και σε άλλες περιοχές (Αγία Βαρβάρα) (Φούσκας 2003: 273).

Το πλανόδιο εμπόριο - επάγγελμα με το οποίο έχουν ταυτιστεί οι Νιγηριανοί - δεν είναι σήμερα τόσο αναπτυγμένο στην περιοχή γύρω από την πλατεία Κυψέλης όσο σε άλλες πλατείες - «πιάτσες». Αντίθετα, ο συγκεκριμένος χώρος είναι σημείο στο οποίο υπάρχουν σήμερα διάσπαρτα μικρές επιχειρήσεις κάθε είδους (από κομμωτήρια για αφρικανικά κοτσιδάκια «braids» έως μικροκαταστήματα ηλεκτρονικών και ηλεκτρικών ειδών). Στο πλαίσιο της έρευνας που πραγματοποιήσαμε στην περιοχή γύρω από την Πλατεία Κυψέλης, διαπιστώσαμε ότι σε αυτές τις επιχειρήσεις βρίσκονται κάθε φορά ο ιδιοκτήτης και κάποιο συγγενικό ή φιλικό πρόσωπο (ομοεθνείς) το οποίο είτε απασχολείται εκεί, είτε βοηθάει στις εργασίες. Όσο παραμέναμε στο εσωτερικό αυτών των επιχειρήσεων συγκεντρώνονταν περισσότερα άτομα, κάτι που αποκαλύπτει και μια διαφορετική κοινωνική χρήση τους, ως «στέκι» ομοεθνών. Στους μικρότερους δρόμους που μεσολαβούν μεταξύ της πλατείας Κυψέλης έως την Πατησίων, υπάρχουν διάσπαρτα τέτοια μικρά μαγαζιά, η λειτουργία των οποίων έχει ταυτιστεί όχι μόνο με τους Νιγηριανούς, αλλά συνολικά με τους Αφρικανούς μετανάστες στην Αθήνα.

ΧΑΡΤΗΣ 2
Δορυφορική λήψη της Κυψέλης και των γειτονικών περιοχών

Πηγή: googlemaps.gr (βλ., <https://www.google.gr/maps/@37.9440864,23.6805318,13.25z?hl=el>, Ημ. 24/4/21)

ΧΑΡΤΗΣ 3
Κεντρικό σημείο διεξαγωγής της έρευνας (Πλατεία Κυψέλης)

Πηγή: googlemaps.gr (βλ., <https://www.google.gr/maps/place/%CE%9A%CF%85%CF%88%CE%AD%CE%BB%CE%B7,+%CE%91%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1/@38.0026956,23.7415196,130m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x14a1a2b91e9a4573:0x2600bd2df93b4d52!8m2!3d38.002717!4d23.7423134?hl=el>, Ημ. 24/4/21).

Η περιοχή γύρω από την πλατεία της Κυψέλης είναι και χώρος στον οποίο, όχι μόνον εργάζονται, αλλά κατοικούν Νιγηριανοί. Πρόκειται για πολυκατοικίες του 1960 και του 1970, χαμηλής οικολογικής και οικονομικής στάθμης, δίχως ιδιαίτερη φροντίδα από τους ιδιοκτήτες τους και σε ορισμένες περιπτώσεις χωρίς ανελκυστήρα. Η πλατεία της Κυψέλης, σημείο στο οποίο πραγματοποιήθηκε μία από τις συνεντεύξεις, είναι σημείο συνάντησης για τους Νιγηριανούς. Παρατηρήσαμε ότι υπήρχαν μικρά παιδιά με τις μητέρες τους, αλλά και μεγαλύτεροι σε ηλικία (άνδρες) οι οποίοι κάθονταν στα παγκάκια της πλατείας και όχι στις γύρω καφετέριες. Οι Νιγηριανοί που συναντώνται εκεί έδειχναν να γνωρίζονται μεταξύ τους και να έχουν κάποιο είδος οικειότητας μιλώντας σε γλώσσα (όχι αγγλικά) η οποία γινόταν μόνον από τους ίδιους αντιληπτή. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εικόνα της περιοχής γύρω από την πλατεία την ημέρα δεν είναι ίδια με τη νύχτα. Κατηφορίζοντας από την πλατεία Κυψέλης προς την Πατησίων ή την Αχαρνών βρίσκονται εστιατόρια στα οποία συγκεντρώνονται Νιγηριανοί με ομοεθνείς τους. Πρόκειται για μια διαφορετική εικόνα της νιγηριανής παρουσίας στην Αθήνα που δεν μπορεί να γίνει εύκολα διακριτή κατά τη διάρκεια της ημέρας. Οι άνθρωποι δείχνουν πιο άνετοι, μιλούν στη γλώσσα τους και ακούν μουσική από την πατρίδα τους. Φαίνεται ότι έχουν οικειοποιηθεί «πολιτιστικά» τον χώρο. Μόλις κλείσουν τα μαγαζιά στην Πατησίων - από Ομόνοια μέχρι Γαλασίου (έως και τα Άνω Πατήσια) ή στην Ευριπίδου και την Σωκράτους, ο χώρος μεταμορφώνεται για ακόμη μία φορά. Σε αυτά τα σημεία αποκαλύπτεται ένας «κρυφός» πληθυσμός, με Νιγηριανές πόρνες και τους προστάτες τους να γίνονται οι κύριοι πρωταγωνιστές της νύχτας. Ένας κόσμος που διέπεται από τους δικούς του κανόνες και τα δικά του πρότυπα συμπεριφοράς. Τα παραπάνω σκιαγραφούν τις διαφορετικές εκφάνσεις της ζωής του Νιγηριανού μετανάστη στο κέντρο της Αθήνας και τους φραγμούς που του έχει θέσει η κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής του θέσης στο περιθώριο της πόλης. Η περιχαράκωση των Νιγηριανών μεταναστών στα κοινωνικά τους δίκτυα δείχνει, επίσης, την έλλειψη εφαρμογής πολιτικών από την Πολιτεία με στόχο την ομαλή ενσωμάτωση αυτών των πληθυσμών στην ελληνική κοινωνία.

3.3 Επιλογή του δείγματος στην έρευνα και δομή των ερωτήσεων

Το δείγμα: Η δειγματοληψία της έρευνας βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε συνεντεύξεις με Νιγηριανούς μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς, ενήλικες άνδρες και γυναίκες από 20 έως 45 ετών. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν δέκα (10) οι επτά (8) από τις οποίες μαγνητοφωνήθηκαν. Το διάστημα στο οποίο διεξήχθησαν οι συνεντεύξεις και συναντήσεις με τους Νιγηριανούς στο κέντρο της Αθήνας, ήταν από τον Οκτώβριο του 2018 έως τον Μάιο του 2019. Παρά το γεγονός ότι υπήρξαν προγραμματισμένες συναντήσεις με περισσότερους Νιγηριανούς τους πρώτους μήνες του 2020 για έναν νέο κύκλο συνεντεύξεων, η πανδημία του κορωνοϊού στάθηκε ανασταλτικός παράγοντας στην ολοκλήρωσή τους. Η γλώσσα στην οποία επέλεξαν να μιλήσουν οι περισσότεροι είναι η αγγλική που χρησιμοποιούν και μεταξύ τους για να επικοινωνήσουν (μια μορφή broken English). Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στον «κοινωνικό χώρο» των Νιγηριανών. Αυτό τους έκανε να αισθάνονται πιο οικεία και να μιλούν με μεγαλύτερη άνεση για τη ζωή τους: οικογενειακά νοικοκυριά, μικροεπιχειρήσεις, λατρευτικοί χώροι, βιβλιοθήκες κολλεγίων, χώροι σωματείων και πλατείες. Στις συναντήσεις μας βρίσκονταν παραπάνω από ένας Νιγηριανοί, κυρίως στις απρογραμμάτιστες συνεντεύξεις και κατόπιν των απαραίτητων συστάσεων κάποιου ομοεθνή τους που μας συνόδευε. Σε αυτήν την περίπτωση διακρίναμε κοινές απαντήσεις σε ερωτήσεις, οι οποίες απηχούσαν πολλές φορές στις στερεοτυπικές αντιλήψεις των Ελλήνων για τον Νιγηριανό μετανάστη. Στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες βασίζονται είτε στην ταύτιση ορισμένων παραβατικών/εγκληματικών δράσεων με την εθνικότητα και το φύλο (διακίνηση ναρκωτικών, πορνεία, μαστροπεία), είτε με συνέχειες της πολιτισμικής ταυτότητας από την Νιγηρία (τελετουργικές πρακτικές τύπου voodoo). Από αυτήν την απεικόνιση της νιγηριανής παρουσίας επιχειρούσαν συχνά να αποστασιοποιηθούν, ιδίως όσοι διαμένουν στην Ελλάδα πολλά χρόνια και έχουν έρθει αντιμέτωποι με τους αποκλεισμούς που δημιουργούν τέτοιες στερεοτυπικές και εθνορατσιστικές αντιλήψεις. Επίσης, όταν δεν ήταν καχύποπτοι για τους λόγους διεξαγωγής της έρευνας (κάποιοι επέλεξαν να μην μιλήσουν), ήταν έτοιμοι να αναφερθούν σε πολύ συγκεκριμένα ζητήματα της κοινωνικής ζωής των Νιγηριανών, απαντώντας μονολεκτικά ή γενικεύοντας όταν δεν επιθυμούσαν να θίξουν περαιτέρω κάποια θέματα (λ.χ. ποιες εργασίες έχει κάνει στο παρελθόν, κάτω από ποιες συνθήκες, εάν δέχεται κάποιου είδους αλληλεγγύη από ομοεθνή ή συγγενή στην Ελλάδα και με ποια μορφή κ.α.). Αντιθέτως, όταν τα άτομα ήταν μόνα τους σε οικείους τους χώρους έθιγαν με μεγαλύτερη ευκολία ζητήματα που δεν θα

συζητούσαν παρουσία άλλων. Σημαντική συμβολή στη διεξαγωγή της έρευνας είχαν και οι δύο συνοδοί, ο πρώτος νιγηριανής και ο δεύτερος ελληνονιγηριανής καταγωγής, οι οποίοι επιμερίστηκαν (εθελοντικά) το έργο της αναζήτησης ατόμων που θα ήθελαν να δώσουν συνέντευξη. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μεταξύ τους δεν γνωρίζονταν, ούτε συναντήθηκαν ποτέ στη διαδικασία διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας. Αυτό δημιούργησε δύο διαφορετικές ομάδες συνεντεύξεων. Τα άτομα με τα οποία μας έφεραν σε επαφή μας σύστησαν με τη σειρά τους σε φίλους, γνωστούς και συγγενείς τους, τους οποίους φρόντιζαν προηγουμένως να ενημερώσουν για το περιεχόμενο της επίσκεψής μας στον χώρο που βρίσκονταν. Σε μία από τις περιπτώσεις - στην επαφή μας με μέλη της κοινότητας των Igbo (IGBO community Greece) και των NIDO – μας ζητήθηκε να γνωστοποιήσουμε με επιστολή μας το πλαίσιο και τους σκοπούς της έρευνάς μας. Με αυτόν τον τρόπο καταφέραμε να έχουμε πρόσβαση σε περισσότερους φορείς, όπως ο θρησκευτικός χώρος της Εκκλησίας των Πεντηκοστιανών κοντά στον σταθμό του μετρό «Αττική», στον οποίο συμμετέχουν κατά κύριο λόγο Νιγηριανοί.

Η μέθοδος: Ως εκ τούτου, η δειγματοληψία πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snow-ball) και με εις βάθος ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Ο λόγος που μας οδήγησαν στην επιλογή μιας ποιοτικής μεθόδου είναι, αρχικά, η δυνατότητά τους να αναδεικνύουν στοιχεία που οι ποσοτικές μέθοδοι συχνά δεν αποκομίζουν, όπως είναι η «διαδικασία» μέσα από την οποία η εργασία, η στέγαση και η κοινωνική προστασία εγκλωβίζει τον μετανάστη στο περιθώριο. Επίσης, δεδομένου ότι ο πραγματικός πληθυσμός των Νιγηριανών στην Αθήνα είναι μεγαλύτερος από αυτόν που οι επίσημες στατιστικές καταγράφουν - εξαιτίας του γεγονότος ότι αποτελεί μέχρι και σήμερα έναν «κρυφό πληθυσμό» - τα στοιχεία που εμφανίζουν μπορεί να αποβούν παραπλανητικά για μια έρευνα που είναι εστιασμένη στην κοινωνική δικτύωσή τους. Επίσης, δεν έχουν μέχρι στιγμής «ποσοτικοποιηθεί» από τις κρατικές και δημόσιες αρχές παράμετροι που θα μπορούσαν να αποδώσουν κάποιες τάσεις στις συνήθειες και τις συμπεριφορές, ακόμη και του νόμιμου νιγηριανού πληθυσμού στην Ελλάδα. Αντίθετα, οι ποιοτικές μέθοδοι αποσκοπούν να αναδείξουν τις στάσεις και τις αντιλήψεις που οδηγούν έναν Νιγηριανό να παίρνει συγκεκριμένες αποφάσεις. Η επικέντρωση που πραγματοποιούν οι ποιοτικές μέθοδοι σε πολιτισμικές, οικονομικές και χωροταξικές παραμέτρους, μπορεί να οδηγήσουν την έρευνα στους τρόπους με

τους οποίους διαμορφώνουν τη διάθεση, τις νοοτροπίες και τις πρακτικές τους οι μετανάστες. Τέλος, μέσα από τις συνεντεύξεις «αποκαλύπτονται» τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που βρίσκονται πίσω από την κοινωνική δικτύωση των ατόμων και τα ωθούν σε συγκεκριμένες μορφές διαβίωσης (Ψημμένος - Σκαμνάκης ό.π.: 104 - 105).

Οδηγός συνέντευξης: Η πρώτη ενότητα της έρευνας αφορά στα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συνεντευξιαζόμενων (φύλο, ηλικία, τόπος γέννησης, οικογενειακή κατάσταση, θρήσκευμα). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Νιγηριανοί πρώτης και δεύτερης γενιάς κλήθηκαν να απαντήσουν – όσοι γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Νιγηρία – σε ερωτήσεις για τη ζωή τους στη χώρα προέλευσης, για τις συνθήκες διαβίωσης (έμφαση στη στέγαση και στην εργασία), και για τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες που τους ώθησαν προς μετανάστευση. Σημαντικό σκέλος στην ενότητα αυτή είναι οι ερωτήσεις που αφορούν στις σχέσεις με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, τη συγκατοίκηση μαζί τους ή τη συμμετοχή στους ίδιους χώρους εργασίας, τη σχέση με τη γειτονιά ή την κοινότητα για όσους κατοικούσαν σε χωριά. Τέλος, ζητήθηκε να περιγράψουν κάποιο έθιμο/παράδοση με το οποίο συνδέονταν περισσότερο όσο ζούσαν εκεί και με ποιον τρόπο τους έφερνε κοντά με άλλα άτομα ή ομάδες. Οι ερωτήσεις που εντάσσονται σε αυτήν την ενότητα έχουν ως στόχο να δείξουν τη σημασία των πρωτογενών και δευτερογενών ομάδων αλληλεγγύης στη χώρα υποδοχής για την οργάνωση της καθημερινής ζωής των Νιγηριανών, αλλά και τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες σμιλεύονταν αυτοί οι κοινωνικοί δεσμοί του ατόμου με την οικογένεια, τη γειτονιά και την κοινότητα. Όπως αποδεικνύεται από μελέτες που εστιάζονται στα μεταναστευτικά δίκτυα, την απόφαση για τη μετακίνηση από τη μια χώρα στην άλλη έχουν επηρεάσει εκ των προτέρων σημαντικά οι συγγενικοί και εθνοτικοί δεσμοί των ατόμων. Μάλιστα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Φιλιππινέζων εσώκλειστων οικιακών εργατριών, ένα συγγενικό δίκτυο θηλέων συγγενών στη χώρα προέλευσης και στη χώρα υποδοχής προετοιμάζει την επόμενη γενιά μεταναστριών εργατριών, διασφαλίζοντας έτσι τη συνεχή τροφοδοσία της οικογένειας (στενής ή ευρύτερης) με εμβάσματα. Μέσα από αυτή τη δράση του συγκεκριμένου δικτύου εργασίας, που είναι ταυτοχρόνως και συγγενικό δίκτυο, η παγίδευση της Φιλιππινέζας σε ένα επάγγελμα που βασίζεται στην υποτέλεια, έχει προκαθοριστεί από τα πρώτα χρόνια της ζωής της.

Η δεύτερη ενότητα αφορά σε ερωτήσεις που σχετίζονται με το ταξίδι της μετανάστευσης. Αναφορικά με ταξίδι της μετανάστευσης, οι συνεντευξιαζόμενοι ερωτήθηκαν τους λόγους που τους ώθησαν να εγκαταλείψουν την Νιγηρία, ποιος ήταν ο αρχικός σχεδιασμός του ταξιδιού τους (μόνιμη ή προσωρινή εγκατάσταση) και αν η Ελλάδα ήταν η πρώτη τους επιλογή τους. Στη συνέχεια ερωτήθηκαν για τις συνθήκες, τα μέσα που χρησιμοποίησαν, αν συνοδεύονταν από συγγενή ή φίλο και ποια άτομα ή ομάδες τους βοήθησαν για να πραγματοποιήσουν το ταξίδι τους. Επίσης, ήταν ιδιαίτερα κρίσιμο για την έρευνα να προσδιοριστεί το είδος της υποστήριξης που έλαβαν (υλική ή άυλη). Ερωτήθηκαν για τις χώρες που χρειάστηκε να διασχίσουν, και πόσο παρέμειναν σε αυτές, μέχρι να φτάσουν στην Ελλάδα. Μέσα από τις ερωτήσεις αυτής της ενότητα «αποκαλύπτεται» το μεταναστευτικό δίκτυο που ενεργοποιήθηκε, προκειμένου να ευοδωθεί το ταξίδι του Νιγηριανού στην Ελλάδα. Το ίδιο δίκτυο μπορεί να συνεχίζει να έχει σημαντικό ρόλο στη ζωή του μετανάστη όταν εγκαθίστανται στην Ελλάδα, μπορεί και όχι, είναι όμως αδιαμφισβήτητα ο πρώτος συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη χώρα προέλευσης και στη χώρα υποδοχής, στην πρότερη και στη μεταγενέστερη ζωή του μετανάστη.

Στην τρίτη ενότητα οι ερωτήσεις επικεντρώθηκαν στις συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα. Σε αυτές εμπεριέχονται επιμέρους ενότητες μεταξύ α) του πρώτου διαστήματος και α) της σημερινής κατάστασης. Από αυτήν τη σύγκριση στόχος είναι να αποδειχθεί πόσο έχει η αλλάξει η ζωή του Νιγηριανού μετανάστη μέσα στη δεκαετή οικονομική κρίση των προηγούμενων χρόνων, εάν βρέθηκε σε δυσμενέστερη θέση ή βελτιώθηκε η καθημερινότητά του. Σε αυτό το πλαίσιο έγινε μια ακόμη κατηγοριοποίηση των ερωτημάτων με βάση τις βασικές παραμέτρους που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη: στέγαση, εργασία και κοινωνική υποστήριξη (συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής προστασίας) πριν και μετά την κρίση. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κάποιοι από τους συνεντευξιαζόμενους ήρθαν στην Ελλάδα μέσα στη δεκαετία της κρίσης. Η σύγκριση λοιπόν που μπορούσαν να κάνουν ήταν σε σχέση με τα όσα τους είχαν αφηγηθεί ομοεθνείς τους που ήταν εγκατεστημένοι στην Ελλάδα πριν το 2010. Ως προς την εργασία υπήρχαν ερωτήματα για τις πρώτα επαγγέλματα που έκαναν το πρώτο διάστημα που ήρθαν στην Ελλάδα, όσες ακολούθησαν και κατά πόσο η κρίση επηρέασε το επάγγελμα που ασκούν σήμερα. Επίσης, αναζητήσαμε τον βαθμό στον οποίο το εθνοτικό ή συγγενικό δίκτυο στην Ελλάδα συνέβαλε στην εύρεση εργασίας, για ποια επαγγέλματα και κάτω από ποιες

συνθήκες. Άλλες ερωτήσεις ήταν επικεντρωμένες στη σχέση του Νιγηριανού εργάτη με τον Έλληνα εργοδότη, με έμφαση στην ενδεχόμενη αλλαγή της συμπεριφοράς και στάσης του δεύτερου στα χρόνια της κρίσης. Αντίστοιχες ερωτήσεις υπήρχαν και για την κατοικία. Αρχικά, αφορούσαν στις συνθήκες στέγασης, στον αριθμό ατόμων που ενδεχομένως συγκατοικούσαν μαζί, στο τι σχέση που είχαν αυτά τα άτομα μεταξύ τους, κατά πόσο ο χώρος κατοικίας ταυτιζόταν με το επάγγελμα και τον βαθμό συμμετοχής του εθνοτικού ή συγγενικού δικτύου στην εξεύρεση κατοικίας πριν και μετά την κρίση.

Η τέταρτη ενότητα ερωτήσεων αφορούσε στους κοινωνικούς δεσμούς των Νιγηριανών μεταναστών τα χρόνια που βρίσκονται στην Ελλάδα. Προβήκαμε στον σχεδιασμό δύο διαφορετικών ομάδων ερωτήσεων. Η πρώτη ήταν σχετική με τους κοινωνικούς δεσμούς τους στην χώρα υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο θέσαμε επιμέρους ερωτήματα για τα άτομα και τις ομάδες με τις οποίες έχουν τους στενότερους δεσμούς, για το είδος των διαπροσωπικών σχέσεων που διατρέχουν αυτοί οι δεσμοί, για τη σημασία τους στην οργάνωση της καθημερινότητάς τους και κατά πόσο είναι ομοεθνείς, άλλοι μετανάστες ή Έλληνες αυτοί με τους οποίους έχουν τους στενότερους δεσμούς, αν υπάρχει γεωγραφική εγγύτητα (γειτονιά ή βρίσκονται μακριά), αν είναι ομοεθνείς πόσο διατηρούν στοιχεία από την πατρίδα τους (έθιμα και παραδόσεις) στις συναντήσεις τους κ.α. Μια δεύτερη ομάδα ερωτήσεων αφορά στους κοινωνικούς δεσμούς με τη χώρα υποδοχής. Οι μορφές κοινωνικής υποστήριξης και προστασίας προς τα μέλη της οικογένειας ή άλλους ομοεθνείς τους, οι τρόποι και η συχνότητα επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων, αντίστοιχα οι μορφές υποστήριξης που δέχονται οι ίδιοι από άτομα που ζούνε στην Νιγηρία κ.α. είναι μερικές από τις επιμέρους ενότητες των ερωτήσεων της τέταρτης ενότητας.

Η πέμπτη ενότητα είναι προέκταση της τέταρτης, καθώς είναι επικεντρωμένη στις «κοινοτική» δικτύωση των Νιγηριανών στην Ελλάδα. Οι ερωτήσεις σχετίζονται με τις μορφές που λαμβάνει η συμμετοχή σε σωματεία, συλλόγους και λοιπές συσσωματώσεις, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζεται η καθημερινότητά τους από αυτήν τους τη δράση.

Η τέταρτη ενότητα ερωτήσεων αποσκοπεί στην καταγραφή των αντιλήψεων του Νιγηριανού για την Ελλάδα και την Νιγηρία, όπως διαμορφώθηκαν μέσα στα χρόνια της κρίσης. Περιλαμβάνονται ερωτήσεις για το κατά πόσο ασφαλείς αισθάνονται στην Ελλάδα σήμερα συγκριτικά με το παρελθόν, πόσο σημαντική είναι η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας για τους ίδιους ή για άλλα μέλη της οικογένειάς

τους (π.χ. τέκνα ή γονείς), πόσο σημαντική είναι η θρησκεία για τη ζωή τους και γιατί, πόσο σημαντική θεωρούν τη σύνδεση με την παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα της Νιγηρίας, εάν επιθυμούν να επιστρέψουν στην Νιγηρία ή να μεταναστεύσουν σε κάποια άλλη χώρα κ.α.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΩΝ ΝΙΓΗΡΙΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

4.1 Η σημασία του μεταναστευτικού δικτύου για το ταξίδι από την Νιγηρία στην Ελλάδα

Στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε το διάστημα 2018 – 2019, διαπιστώσαμε ότι για τη μετακίνηση από την Νιγηρία στην Ελλάδα έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο οι επαφές των συνεντευξιζόμενων με κάποιον φίλο ή συγγενή που είχε πραγματοποιήσει το ίδιο ταξίδι στο παρελθόν. Υπήρξαν διαφορετικές απαντήσεις ως προς τα μέσα που χρησιμοποίησαν για να μετακινηθούν, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε το ταξίδι, τις δυσκολίες που συνάντησαν και τους ενδιαμέσους σταθμούς τους μέχρι την Ελλάδα. Αυτό το ταξίδι δεν περιγραφόταν σε όλες τις συνεντεύξεις ως διαδικασία που είχε ιδιαίτερες δυσκολίες. Το ίδιο ισχύει και για τα μεταφορικά μέσα. Όλοι απάντησαν ότι ήρθαν αεροπορικώς στην Ελλάδα, ενώ είχαν σχεδόν πάντοτε πραγματοποιήσει μια ενδιάμεση στάση σε άλλη χώρα. Σε πολλές περιπτώσεις ως πρώτος προορισμός δηλώνεται η Ελλάδα, μολονότι τα άτομα γνώριζαν λίγα πράγματα για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση που επικρατούσε σε αυτή. Σε ένα κομμωτήριο αφρικανικών κομμώσεων τύπου rasta ή braid, η ιδιοκτήτρια και μια φίλη της δέχτηκαν να μιλήσουν για τη ζωή τους στην Ελλάδα, ανέφεραν ωστόσο λίγα για το ταξίδι τους σε αυτή:

I came here at 2001. The root was from Nigeria to France, from France to Greece. I took the plane. I came alone... I came here for a better life...

I wanted to come here. My first country is Greece. I didn't know anything about the social and economic situation of Greece (Γυναίκα, 38, άνεργη (έγκυος), έγγαμη, μητέρα δύο παιδιών).

I am here (Greece) 14 years. The route was from Nigeria to Amsterdam-Amsterdam-Greece by plane. I came alone. I wanted to come here to study but I didn't know that they don't have English speaking lessons (Γυναίκα, ιδιοκτήτρια κομμωτηρίου, έγγαμη, μητέρα τριών παιδιών).

Το ίδιο «λακωνικό» ύφος διατήρησαν στις περιγραφές του δύο ακόμη Νιγηριανοί, άνδρες, σχετικά με τις συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκε το ταξίδι τους στην Ελλάδα:

I'm here from 2004. I took Greek visa and I came here with air-France through France. I meet a friend in the same plane. I decided to come here because I was graduated and I wanted a better life. I chose Greece because of her history, the religion, a lot of things. I came to Athens and I have never left except from one time that me and my family went to Paros for holidays (Άνδρας, ιδιοκτήτης καταστήματος ηλεκτρονικών ειδών, έγγαμος, πατέρας δύο παιδιών).

I'm here from 2010. I came from Nigeria to Istanbul and then Athens by plane. I came alone. From Istanbul to Athens there were other migrants too for example Afghanistan and Cameroon. I stayed at Istanbul almost a year but my goal was to come here to make my life better. I had friends from Nigeria who come here before me and told me that it was good here. When I came here my friends supported me. At first I stayed here with 3 friends (Άνδρας, 43, άνεργος, άγαμος).

Περισσότερες πληροφορίες για το ταξίδι των Νιγηριανών στην Ελλάδα δίνει η παρακάτω περιγραφή:

I am here for 4 years and a few months. I came 20th August 2014. I have a flight directly from Nigeria in transit in Istanbul. I came with my uncle

and my sister. Through my journey I met an African guy in Istanbul... I came here to study. Coming to Greece and Italy is the easiest way to go to Europe. They are coming to Greece from Turkey and Italy through Libya. Turkish visa is cheap and easy to get (Άνδρας, 23, σπουδαστής).

Τα λόγια που προηγήθηκαν επιβεβαιώνουν ότι η Ελλάδα, μαζί με την Ιταλία, αποτελούν δύο από τα πιο σημαντικά «transit points» Νιγηριανών στην Ευρώπη. Επίσης, μέσα από την ευκολία απόκτησης τούρκικης visa, το ταξίδι μοιάζει να είναι ευκολότερο. Ωστόσο, πρόκειται για ένα ταξίδι που ενέχει κινδύνους, οι οποίοι δεν είναι πάντοτε γνωστοί προτού το άτομο βρεθεί στη θέση του μετανάστη. Επίσης, το ταξίδι της μετανάστευσης μπορεί να γίνει ακόμη δυσκολότερο και πιο απρόβλεπτο, όταν η οικογένεια αναγκάζεται να χωριστεί για μεγάλο διάστημα και τα μέλη της να εγκλωβιστούν σε μια ξένη χώρα. Περνώντας σχεδόν μία ημέρα στο διαμέρισμα που ανοικιάζουν κοντά στην πλατεία Κυψέλης με τον F. και τη μητέρα του, καταγράψαμε τη διήγηση του δικού τους ταξιδιού στην Ελλάδα. Γνωρίσαμε τον F. όταν βρεθήκαμε στην «Εκκλησία των Πεντηκοστιανών», κοντά στην πλατεία Αττικής. Τόσο στη θρησκευτική όσο και στην κοινοτική ζωή των Νιγηριανών ο ίδιος και η οικογένειά του φαίνεται να έχουν ευπόληπτη θέση, καθώς πρωτοστατούν στην οργάνωση και τις εκδηλώσεις που πραγματοποιούν οι συλλογικότητες στις οποίες συμμετέχουν. Το ταξίδι της οικογένειας από την Νιγηρία προς την Ελλάδα ξεκίνησε ο πατέρας, μέσα σε συνθήκες μεγάλης πίεσης και εξαναγκασμού. Ο πατέρας της οικογένειας, εργαζόταν ως «junior lecturer» σε πανεπιστήμιο της Νιγηρίας και παράλληλα σε τοπικές βιομηχανίες ως επιστημονικό δυναμικό, σε μια εποχή που τη Νιγηρία διοικούσε ο στρατηγός Ibrahim Badamasi Babangida. Όταν έχασε τη δουλειά του το 1990 αποφάσισε να έρθει στην Ελλάδα, αφού έκανε χαμηλού κύρους εργασίες (όπως οδηγός οχημάτων). Ο F. άφησε να εννοηθεί ότι οι λόγοι μετανάστευσης του πατέρα όσο και άλλων Νιγηριανών εκείνη την περίοδο, δεν ήταν μόνο οικονομικής, αλλά και πολιτικής φύσεως. Αυτός, τα αδέρφια του και η μητέρα του ήρθαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1993. Εισήλθαν στην Ελλάδα, ταξιδεύοντας από τη Νιγηρία στη Βουλγαρία αεροπορικώς, όπου παρέμειναν για περίπου ένα μήνα μόνοι και εγκλωβισμένοι. Μετακινήθηκαν με τρένο στη συνέχεια στην Θεσσαλονίκη. Το ταξίδι όπως το θυμάται, αλλά και όπως του έχει μεταφερθεί από τους γονείς του μεγαλώνοντας ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο:

I remember the route to come here, it's a beautiful story. My dad came in 1990, he was graduate, he had finished business administration with specialization in marketing, he was working in baby care industries for 5 – 10 years, τότε που ήταν πρόεδρος ο (Ibrahim) Babangida στην Νιγηρία και τα πράγματα ήταν λίγο δύσκολα και είπε ότι θα πάει σε άλλη χώρα. The way they was ruling was hard, Babangida's time was not very peaceful, there was poverty, there was a lot of rich people and a lot poor. In Nigeria there is not middle class, there never been middle class. It's always, high class and low class. My dad was a lecturer and my mum was a teacher in primary school, so things were not going very well. He lost his job in baby care industry and became a lecturer at the University. Then he left for Greece in 1990, then he brought us in 1992.

We had to come from Nigeria through Bulgaria and down to Thessaloniki. We stayed in Bulgaria for like a month, a month and a half maybe but I started speaking Bulgarian language, I went to the school, we went to the churches and it was not funny, it was a little risky to come to Greece. I knew it was risky, my mom was holding me close; she was telling me not go too far from her. When you travel with no full papers, you know, full documentation, your journey is not as safe as taking a plane. But God helped us to go to Greece safely (F., 33).

Είναι σημαντικός ο ρόλος του μεταναστευτικού δικτύου στην απόφαση και την πραγματοποίηση του ταξιδιού από τη μία χώρα στην άλλη. Από όλες τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι υπήρχε κάποιος ομοεθνής που βρισκόταν στην Ελλάδα. Ο ρόλος των ομοεθνών που έχουν πραγματοποιήσει ήδη το ταξίδι είναι καθοριστικός και σε πρακτικό επίπεδο, καθώς βοηθάει να αποκτήσει ο μετανάστης τα απαραίτητα «χαρτιά», συμμετέχοντας σε ένα κύκλωμα παράνομης διακίνησης επίσημων ή πλαστών εγγράφων, που θα κάνουν εφικτή τη μετακίνηση και την εγκατάστασή του στην Ελλάδα. Στην περίπτωση της μετανάστευσης του F. και της οικογένειάς του στις αρχές της δεκαετίας του 1990 είναι διακριτή η κινητοποίηση ενός τέτοιου δικτύου. Ο πατέρας του F. έπρεπε να πληρώσει κάποιον ομοεθνή που μπορούσε να μεσολαβήσει για να βρει αυτά τα έγγραφα μετακίνησης, καθώς είχε αποκτήσει τις κατάλληλες

διασυνδέσεις κατά τη διάρκεια της δικής του παραμονής στην Ελλάδα που είχε προηγηθεί. Ο πατέρας του F. εγκαταστάθηκε πρώτα στην Βουλγαρία και στη συνέχεια στην Ελλάδα. Ο ομοεθνής που βρισκόταν στην Ελλάδα ήταν σημαντικός για έναν ακόμη λόγο. Μπορούσε να πληροφορήσει την οικογένεια του F. για το ποιες χώρες αποτελούσαν τα «transit points» ποια ήταν, δηλαδή, η διαδρομή που έπρεπε να ακολουθήσουν έως την Ελλάδα.. Ο F. περιγράφει ένα τέτοιο δίκτυο μετανάστευσης, με άτομα σε «θέσεις - κλειδιά» που έπαιζαν καταλυτικό ρόλο σε κάθε στάδιο της μετακίνησης από τη μια χώρα στην άλλη:

So he came first and then in 1992 we came too. It was me, my sister, my brother and my mum. Ταξιδέψαμε μόνοι μας, δεν είχαμε άλλους από τη Νιγηρία ή άλλες χώρες της Αφρικής. Ήμασταν «πριβέ» γιατί το «κονέ» ήταν καλό (γέλια). There was a guide, he came to Nigeria, did all the arrangements (passports, visas) because we had to fly to Bulgaria first and then find a way to go to Thessaloniki and take the train down to Athens. Ήξερα ότι ήταν δύσκολο να βρεις τα έγγραφα για να έρθουμε. Έπρεπε να μας στείλει λεφτά ο μπαμπάς στον οδηγό να φτιάξει τα χαρτιά... Ο οδηγός ήταν ένας φίλος του μπαμπά, αλλά είχε το «κονέ» για να φτιάξει αυτά τα χαρτιά, δηλαδή τη visa για Βουλγαρία. Αυτός είναι Νιγηριανός, βοηθούσε κι άλλους να έρθουν (F., 33, σπουδαστής).

Όπως παραδέχτηκε ο F., λίγοι από τους Νιγηριανούς γνώριζαν πού ακριβώς βρισκόταν η Ελλάδα. Στην πραγματικότητα αυτό που ήξεραν ήταν ότι αποτελούσε ένα ενδιάμεσο σημείο στη μετανάστευσή τους, αρχικά προς την Ευρώπη, και εν συνεχεία για την Αμερική. Στην περίπτωση της οικογένειας του F., ο Καναδάς ήταν ο τελικός προορισμός, καθώς φάνταζε εκείνη την εποχή η ιδανική χώρα υποδοχής για έναν μετανάστη. Τρεις φορές επιχείρησαν να πραγματοποιήσουν αυτό το ταξίδι, το οποίο, ελλείψει των κατάλληλων εγγράφων, τους οδηγούσε πάντοτε πίσω στην Ελλάδα. Σε εκείνο το διάστημα Νιγηριανοί φίλοι του πατέρα του στην Αθήνα, τον συμβούλευσαν ότι το καλύτερο που θα είχε να κάνει ήταν μια από τις εργασίες που έκαναν και οι ίδιοι, όπως μικροπωλητής σε υπαίθριες αγορές ή σερβιτόρος σε εστιατόρια, να συνεχίσει να εξασφαλίζει την παραμονή του στη χώρα μέσω της εγγραφής του στο ελληνικό πανεπιστήμιο και να το πάρει απόφαση πως θα παραμείνει παγιδευμένος, όπως είπε χαρακτηριστικά, στην Ελλάδα.

Βασικά δεν επέλεξαν την Ελλάδα, η Ελλάδα τους επέλεξε. Δεν ήξεραν καν την Ελλάδα. Η Ελλάδα ήταν τόσο μεγάλη και τόσο μικρή συγχρόνως, ήταν στο μυαλό τους “πάμε Αμερική”. Ήξεραν την Αμερική από την τηλεόραση ή Αγγλία ή Καναδά. Τέτοιες χώρες ήξεραν, αλλά δεν ήξεραν πώς θα φτάσουν εκεί. Εμείς ήταν να πάμε Καναδά, ο μπαμπάς έφτασε Ελλάδα και του είπαν “εδώ που έφτασες δεν έχει χαρτιά, έχεις κολλήσει αλλά κάνε τις σπουδές σου, βρες μια δουλεία και φέρε την οικογένειά σου”, αυτό του το είπαν οι φίλοι του μπαμπά μου που ήταν ήδη στην Αθήνα. Αν και γελάω τώρα, τότε ήταν σαν να έπεσε στην παγίδα. Όταν ήρθαμε, ο μπαμπάς μας είπε ότι τα χαρτιά στην Ελλάδα δεν είναι εύκολα και μας προέτρεψε να φύγουμε. Εμείς λοιπόν, μετά από 2 μήνες προσπαθήσαμε να φύγουμε για Καναδά αλλά μας πιάσανε και μας έφεραν πίσω. Προσπαθήσαμε πάλι αλλά τίποτα. Τα χαρτιά τα φτιάχνει ένας Νιγηριανός και σου λέει ότι μπορεί να περάσετε μπορεί και όχι και τότε ή σας στέλνουν πίσω ή στη Νιγηρία. Μετά από 2 προσπάθειες ο μπαμπάς είπε, “αυτό ήταν, αυτό δεν είναι για μένα. Θα περιμένουμε μέχρι να πει ο Θεός πότε θα φύγουμε”. Από τότε μέχρι τώρα είμαστε εδώ. Την πρώτη φορά που προσπαθήσαμε να φύγουμε, ήταν να μας γυρίσουν στη Νιγηρία αλλά η μαμά είπε ότι ήμασταν “war immigrants”, τότε ήταν ο πόλεμος στο Σουδάν. Έτσι δεν μπορούσαν να μας στείλουν πίσω (F., 33, σπουδαστής).

Το ταξίδι για την Ευρώπη, ακόμη και για την Αμερική, φαίνεται πως πραγματοποιούν σήμερα τα παιδιά της οικογένειας: Ο αδερφός του F. έφυγε στην Αμερική για να συνεχίσει τις σπουδές τους σε κάποιο αμερικάνικο κολλέγιο, ενώ ο ίδιος σκέφτεται να μετακομίσει στην Φινλανδία, προκειμένου να συγκατοικήσει με την δεύτερης γενιάς μετανάστρια στην Ελλάδα, Νιγηριανή, σύντροφό του, η οποία σπουδάζει και διαμένει τα τελευταία χρόνια μόνιμα εκεί.

I want to stay here but my wife is in Finland now and I don't want to be separated. She is studying nursing and is there for 4 years now. I don't know if I'll go, I'm planning it (F., 33, σπουδαστής).

4.2 Το κοινωνικό δίκτυο στην εγκατάσταση των Νιγηριανών στην Ελλάδα: Η στέγαση και η εργασία στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής θέσης του μετανάστη

Οι περισσότεροι από τους συνεντευξιζόμενους μένουν αρκετά χρόνια στην Ελλάδα και περιγράφουν το μεγαλύτερο διάστημα της παραμονής τους με μεγάλες δυσκολίες. Επικεντρώνονται κυρίως στο ζήτημα ευρέσεως στέγασης και εργασίας, καθώς και στις βοήθειες που είχαν από ομοεθνείς και Έλληνες. Ήρθαν αντιμέτωποι με μια σειρά από αποκλεισμούς που είχαν να κάνουν με τη θέση του Νιγηριανού μετανάστη στην ελληνική κοινωνία, έτσι όπως σμιλεύτηκε τα προηγούμενα χρόνια με βάση τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά (εθνικότητα, φυλή και φύλο):

It was difficult but I was feeling that it was goanna work. I was looking for a job...My first job was at (επωνυμία πολυκαταστήματος) in Koropi. Then I start selling calling cards like (επωνυμία κινητής τηλεφωνίας). I did that for one year, then I opened that store. I love business. At the beginning it was hard but it's getting better every day. Nobody helped me to open the store, the best advisor is yourself. (Άνδρας, ιδιοκτήτης μικροκαταστήματος ηλεκτρονικών ειδών, έγγαμος, πατέρας δύο παιδιών).

Συνεχίζοντας με την αφήγηση του ταξιδιού της οικογένειάς του από την Νιγηρία στην Ελλάδα, ο F. αναφέρθηκε ξεχωριστά στο πρώτο διάστημα εγκατάστασης του πατέρα του στην Αθήνα:

My dad came here for studies, master, to learn Greek, he had that issue too, he had to go to Greek school. He was working in «πανηγύρι». All those people who come to Greece from Nigeria, Kenya etc. work either as waiters or in πανηγύρι, or sell things in the streets in order to support their studies and have cash (F., 33, σπουδαστής).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, στην ελληνική πρωτεύουσα υπήρχε ήδη ένας καταμερισμός εργασίας ο οποίος ταύτιζε όχι μόνο τους Νιγηριανούς, αλλά όλους τους μετανάστες από την Αφρική ανεξαρτήτως εθνικότητας ή φυλής, μορφωτικού επιπέδου

ή οικογενειακής κατάστασης, με συγκεκριμένα χαμηλού κύρους, περιστασιακά επαγγέλματα. Ο Νιγηριανός «ανακατασκευάζεται» στην Ελλάδα των αρχών του 1990 και ανεξαρτήτως των λόγων που τον έφεραν στην Ελλάδα, του επιτρέπεται να κάνει συγκεκριμένες, δουλειές που τον τοποθετούν απευθείας στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης. Ο Νιγηριανός, λοιπόν, ταυτίζεται πολύ γρήγορα με το επάγγελμα του πλανόδιου μικροπωλητή, που πουλάει φθηνά προϊόντα σε ολόκληρη την επικράτεια, καλύπτοντας τις καταναλωτικές ανάγκες της εγχώριας εργατικής τάξης. Οι συνθήκες εργασίας δεν ήταν πολύ διαφορετικές από τις συνθήκες στέγασης. Χαμηλής οικολογικής στάθμης κατοικίες, γκαρσονιέρες μόλις λίγων τετραγωνικών μέτρων, έπρεπε να καλύψουν τις ανάγκες για στέγαση πολλών ανθρώπων ταυτοχρόνως. Στην περίπτωση του F. και της οικογένειάς του οι συνθήκες ήταν, μάλλον, από τις πιο ευνοϊκές (αρχές 1990 - αρχές 2000):

At first my dad was living in one bedroom flat (bathroom- kitchen-room), close to Αχαρνών. We used to live there for a few years (F., 33, σπουδαστής).

Ένα βασικό στοιχείο που αφορά στη στέγαση των πρώτων Νιγηριανών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα είναι η προσωρινότητα. Ανά πάσα στιγμή ο μετανάστης με ή χωρίς την οικογένειά του θα πρέπει να είναι σε θέση να μετακινηθεί από κατοικία σε κατοικία, από γειτονικά σε γειτονιά., ακόμη και από πόλη σε πόλη. Οι λόγοι μπορεί να ποικίλουν. Κάθε πτυχή της ζωής ενός Νιγηριανού που μόλις έχει έρθει στην Ελλάδα διατρέχεται από την προσωρινότητα και τη μεταβλητότητα. Ταυτοχρόνως έχει να αντιμετωπίσει την καχυποψία και την κερδοσκοπία κάποιων γηγενών, οι οποίοι προσπαθούν να επωφεληθούν από την ανάγκη και την ευαλωτότητα μετανάστη:

It was difficult to change house because you should pay 3 month's rent. My dad was a man of ethics, discipline, values and he didn't want to change a house without paying the bills. We moved Δροσοπούλου and then here, Κυψέλη, 4 times. The situation was getting better, when it was the transition from δραχμές to Euro, when Olympics came etc., many people had opportunities to have jobs and better income (F., 33, σπουδαστής).

Μεγαλώνοντας, ο F. αναγκάστηκε να στραφεί κι αυτός με τη σειρά του σε χαμηλού κύρους περιστασιακή και κάποτε άτυπη εργασία, προκειμένου να υποστηρίξει το οικογενειακό νοικοκυριό. Ο λόγος όμως δεν ήταν μόνον αυτός. Με το ιδιότυπο νομικό καθεστώς που για χρόνια υπήρχε σχετικά με την άδεια παραμονής στην Ελλάδα, επιτρεπόταν σε κάποιον μετανάστη να ζει εδώ, όσο υπάρχει αποδεδειγμένη συμμετοχή του στην αγορά εργασίας. Όσο, δηλαδή, εργάζεται νόμιμα. Για έναν νεαρό μετανάστη, που σχεδόν όλα τα χρόνια της ζωής του τα έχει περάσει στην Ελλάδα, η αγωνία και η διαρκής αναζήτηση νόμιμης εργασίας, τον απέκλειε από άλλες διαδικασίες οι οποίες αποτελούσαν την ίδια στιγμή κατοχυρωμένο και αυτονόητο δικαίωμα για οποιονδήποτε κάτοικο αυτής της χώρας: το δικαίωμα να συνεχίσει τις σπουδές του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση:

Έχω μοιράσει φυλλάδια, έχω δουλέψει σε οικοδομή, restaurant jobs which I did for 5 years and it was an official job, ήμουν μισθωτός. All the other jobs were like “you get paid when you come”, but in constructions I was secured and I had a life insurance too. After the restaurant job I went back to university, I started to study technological sound of musical instruments. I had to go to study at Cephalonia, Lixouri but I couldn't make because of the transportation and accommodation. It was not easy to go because I was working in Athens. For 4 years I was asking for accommodation like «εστία» but nothing's happened. One problem in previous jobs was that they did not pay all the ένσημα and that affected you permission to stay. That was before the law of Ragkousis (F., 33, σπουδαστής).

Η Χ. είναι γεννημένη στην Ελλάδα από Νιγηριανούς γονείς στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Θυμάται τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η ίδια στην παιδική της ηλικία και τη συνεχόμενη μετακίνηση από χώρα σε χώρα και από πόλη σε πόλη, όταν ο πατέρας της δούλευε ως πλανόδιος μικροπωλητής:

Η μαμά μου είναι Benin και ο μπαμπάς μου Igbo. Έμεναν και οι δύο στο Benin City και γνωρίστηκαν εκεί. Παντρεύτηκαν εκεί. Στην Ελλάδα ήρθε πρώτα ο μπαμπάς και μετά η μαμά μου. Ο λόγος που μου είχε πει ο

μπαμπάς ότι ήρθε ήταν για να ψάξει για μια καλύτερη ζωή. Πιστεύω ότι τότε μπορούσαν να δουν το μέλλον τους στην Ευρώπη. Υπήρχαν ευκαιρίες και πράγματα... Είχε έρθει εδώ ο μπαμπάς και ήταν μικροπωλητής στα πανηγύρια. Δεν θυμάμαι πότε ακριβώς ήρθε, αλλά ήταν μέσα στη δεκαετία του 1990. Δεν γνωρίζω ποια διαδρομή πήρε για να έρθει στην Ελλάδα. Είχε γνωστούς-φίλους στην Ελλάδα και γι' αυτό ήρθε εδώ. Του είχαν πει ότι είναι καλά εδώ. Να πω και κάτι ακόμη. Στην Ισπανία όταν είχε πάει ο μπαμπάς μου ήταν το ίδιο. Κάποια στιγμή είχαμε φιλοξενήσει έναν φίλο του που είχε έρθει εδώ και ήθελε να πάει Ισπανία. Όταν πήγε, είπε στον μπαμπά να πάει γιατί είναι καλύτερα. Έτσι, ο μπαμπάς πήγε και εκεί. Αυτό έγινε, αφού είχαν έρθει οι γονείς μου στην Ελλάδα αρκετά χρόνια. Ο φίλος δούλευε σαν μεταφορέας στο σούπερ μάρκετ. Εδώ ο μπαμπάς ήταν μικροπωλητής σε πανηγύρια και η πλειοψηφία ήταν Νιγηριανοί, λίγοι Αλβανοί και Έλληνες. Πηγαίναμε όπου είχε πανηγύρια σε νησιά κλ.π. Θυμάμαι κοιμόμασταν σε αυτοκίνητο, ήταν δύσκολα. Στην Νιγηρία όταν πήρε ο μπαμπάς την απόφαση να έρθει, η μαμά έπρεπε να ακολουθήσει και καλά να μην ήταν (στην Ελλάδα), γιατί ήταν παντρεμένοι (Χ., 20, φοιτήτρια).

Κατά τη διάρκεια της παραμονής της οικογένειας στην Ισπανία, η μητέρα με τα παιδιά επέστρεψαν στην Ελλάδα για λόγους που η Χ. δεν ήθελε να αναφέρει. Ο πατέρας παρέμεινε στην Ισπανία και αποκόπηκε σταδιακά κάθε δεσμός με τα παιδιά και τη σύζυγό του:

Έχουμε αλλάξει σπίτια εδώ, αλλά δεν μέναμε συνεχόμενα εδώ (Ελλάδα). Όταν ήμουν 9-10 φύγαμε και πήγαμε για τέσσερα χρόνια στην Ισπανία και γυρίσαμε. Η μαμά έλεγε ότι είναι καλύτερα εδώ. Η απόφαση να φύγουμε πάρθηκε με παρότρυνση του φίλου του πατέρα μου, αλλά ήταν και η περίοδος που δεν άφηναν τους μικροπωλητές χωρίς χαρτιά να στήσουν πάγκους. Εκεί (Ισπανία) ήταν διαφορετικά. Εδώ ήμασταν ενταγμένοι, είχαμε γεννηθεί εδώ. Νομίζω ήταν πολύ καλή ιδέα που επιστρέψαμε. Γυρίσαμε εγώ, ο αδερφός μου και η μαμά. Ο μπαμπάς είναι εκεί. Στην αρχή ήταν δύσκολα, αλλά ο "Θεός άνοιξε την πόρτα" και βρήκαμε σπίτι και η μαμά δουλειά. Όταν γυρίσαμε η νονά μου ήταν κοντά μας, που ήταν

Ελληνίδα, μας βοήθησε να ενταχθούμε και να βρει δουλειά (η μαμά). Ήταν καθαρίστρια. Ο μπαμπάς στην Ισπανία δουλεύει, αλλά δεν θέλω να μιλήσω γι' αυτό...

Η μαμά τη δουλειά τη βρήκε μέσω γνωστών. Όταν πρωτοήρθαμε από Ισπανία μείναμε Πευκάκια, μετά ήρθαμε Πατήσια που μέναμε και πριν φύγουμε. Στο σχολείο που δούλευε η μαμά πήγαινε η εγγονή της νονάς μου. Αρχικά είχε πάει σε πρακτορείο (γραφείο ευρέσεως εργασίας), αλλά μετά σκεφτήκαμε το σχολείο αυτό. Ήταν συμπτωματικό (X., 20, φοιτήτρια).

Για την X. είναι ιδιαιτέρως σημαντική η συμβολή μιας Ελληνίδας, της νονάς της, στην αντιμετώπιση των σημαντικών προβλημάτων διαβίωσης, όταν επέστρεψαν από την Ισπανία στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά, η εργασία που της προτάθηκε και τελικά στράφηκε, ήταν μία από τις φθηνές και χαμηλού κύρους, με τις οποίες είναι ταυτισμένη συνήθως η παρουσία της μετανάστριας στην Ελλάδα. Παρά τις δύσκολες συνθήκες στην Νιγηρία, η εργασία της μητέρας της X. ήταν διαφορετική, αφού εργαζόταν ως βοηθός φαρμακοποιού. Η ίδια, είχε επίσης σπουδάσει. Από την άλλη πλευρά, η J. είναι ανάμεσα σε όσους δείχνουν ικανοποιημένοι με όσα έχουν καταφέρει τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Όπως και άλλες Νιγηριανές έκαναν διάφορες περιστασιακές εργασίες. Η ίδια δούλεψε πολλά χρόνια στη φροντίδα των ηλικιωμένων. Στις περισσότερες δουλειές ήρθε αντιμετώπιη με ρατσιστικά στερεότυπα που σχετίζονταν με την καταγωγή της:

At the beginning I kept a grandlady, a "giagia" in Greek. A friend of mine found that job. I used to take care of her and clean the house... I work as a hairdresser for 10 years. I love my job. I decided to do that job because at the past when I was doing something they stopped me because they wanted Greeks and that was a problem because I have five kids. I have faced racism, but only in jobs. I hope the future will be bright. If there is not racism and everybody would be equal. I want to say that Geeks should stop being racists. I face racism every day. Even the grand lady shout to me to go back "πίσω, πίσω, πίσω" (Γυναίκα, ιδιοκτήτρια κομμωτηρίου, έγγαμη, μητέρα τριών παιδιών).

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο και η ίδια εξέφρασε στη συνέντευξη, την μεγάλη της επιθυμία να μπορεί να πολιτευτεί σε μελλοντικές βουλευτικές εκλογές, προκειμένου να εκπροσωπήσει στο ελληνικό κοινοβούλιο άτομα που έχουν ζήσει παρόμοιους αποκλεισμούς με την ίδια. Ήρθε μόνη της στην Ελλάδα. Στην αρχή συγκατοικούσε με πολλά άτομα, μέχρι τη στιγμή που γνώρισε τον σύζυγό της και δημιούργησε τη δική της οικογένεια. Αναγκάστηκε να κάνει διάφορες εργασίες περιστασιακά. Σήμερα περιμένει το τρίτο της παιδί και δεν εργάζεται:

When I came here, at the beginning it wasn't easy because I was alone, then I found other people and we used to live together gradually. It's getting better. My friends are from Nigeria and Ghana (only from Africa)... I had bad and good bosses. I wasn't happy when the bosses used to press me to do fast. I had 2 or 3 jobs. I am not acrobat, I am human... Some bosses don't understand that they want you to do anything at the same time. I used to work also as a maid, I had to make 15-20 rooms per day and that was better. At restaurants I worked 10-12 hours per day. At the restaurants were only 2 black people (Nigeria-Ghana). Most of the employees were from Russia, Romania, mostly migrants. (Γυναίκα, 38, έγγαμη, άνεργη (έγκυος) μητέρα δύο παιδιών).

Η Jose αρχικά απευθύνθηκε σε κάποια γραφείο ευρέσεως εργασίας για δουλειά. Το δίκτυο των ομοεθνών δεν έπαιξε κάποιο ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Η αλληλεγγύη από φίλους της Νιγηριανούς όμως είναι σημαντική σήμερα, καθώς η ίδια δεν εργάζεται κι έχει ανάγκη από κάθε μορφή υλικής υποστήριξης:

The Nigerian community didn't help me to find a job. I went to an office where they found a job for me. If wasn't satisfied they got me another. Now that I am pregnant my people support me my husband, my friends...They know that I don't have job and the support me. They give me food, money, things. (Γυναίκα, 38, έγγαμη, άνεργη (έγκυος) μητέρα δύο παιδιών).

Ο V. είναι 23 ετών και ήρθε στην Ελλάδα για σπουδές, ύστερα από την πρόσκληση ενός θείου του που εργαζόταν στην νιγηριανή πρεσβεία. Το γεγονός αυτό βοήθησε σημαντικά τη διαδικασία μετάβασής του από την Νιγηρία στην Ελλάδα.

I chose Greece because my uncle was a diplomat for Nigeria and it was easy for me to get the visa. When I came here, I applied for universities in Sweden, German and USA. I got reply from Sweden, but it was quite expensive and I considered myself to go to Sweden alone and face financial pressure. So I stayed here at the University (V., 23, σπουδαστής).

Η Ελλάδα για τον V. έμοιαζε η ευκαιρία να σπουδάσει, το πρώτο βήμα για να αλλάξει τη ζωή του στην Νιγηρία. Πρόκειται για ένα όνειρο που είχαν πολλοί από τους πρώτους Νιγηριανούς που ήρθαν στην Ελλάδα μεταξύ των δεκαετιών 1980 και 1990, στο πλαίσιο κάποιας διακρατικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών. Με την ιδιότητα του φοιτητή, άλλωστε, η παρουσία τους στην Ελλάδα ήταν νόμιμη. Η περίπτωση του V. διαφέρει. Όπως μας εξήγησε, οι σπουδές του σχετίζονται με κάποια από τα κολλέγια της Ελληνοαμερικανικής Ένωσης με την οποία είχε πραγματοποιήσει κάποιο είδος σχετικής συμφωνίας - συνεργασίας η Νιγηριανή Πρεσβεία στην Ελλάδα. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για φοιτητές σε κάποιο ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο, όπως συνέβαινε με τους πρώτους Νιγηριανούς στην Ελλάδα. Με τη δυνατότητα κάποιας υποτροφίας και τη στήριξη του θείου του που εργαζόταν στην Πρεσβεία, ο ίδιος δεν φανταζόταν στην αρχή τις δυσκολίες με τις οποίες θα ερχόταν αντιμέτωπος στη συνέχεια:

Apart from the movies we watched and the food, I didn't know anything else (about Greece). I knew it was some economic crisis but I was excited that I was about to come to Europe. It wasn't a way to come in Europe, I was excited because I was going to have a totally different type of life faraway. I didn't considered that the economic crisis would be an issue for me because the Nigerian government was sponsored me because of my uncle. The Nigerian government was obligated to give him residence or to pay him, so I was not depending on the Greek market for survival...

My uncle is not in Greece now, I sponsor myself. Now I live in an underground basement, it's an one room apartment in Zografou. I live with my brother but many people visit us from time to time, relatives who come to help. At the beginning I came with my sister and my brother came after to study too. Back home I have one sister and two brothers. When I came, me and my uncle was living in a hotel in Psychiko and then we moved to Marousi for one year and then back to Psychiko, because the government demanded to go to embassy quarters.

When my uncle left in the summer of 2016 we moved to an apartment in plateia Amerikis for a few months and then to Zografou. The reason was that the neighborhood in plateia Amerikis was not appeal to me, because of the stereotype, especially for Nigerians. It's a home of drug dealing and criminals in general. So if you are be seen around, they brand you, you get branded by this stereotype. It's not a problem for me to be branded, but the police had stopped me many times for no reason (V., 23, σπουδαστής).

Ο V. αναδεικνύει το ζήτημα, πια το ζήτημα της «νιγηριανής γειτονιάς». Υπήρξε ο μόνος από τους συνεντευξιζόμενους που επιθυμούσε να καταδείξει τη δημιουργία περιφρακτικών χώρων, «γκέτο», στο κέντρο της Αθήνας. Πρόκειται για ένα χώρο του περιθωρίου, ο οποίος κατατρύχεται από κυκλώματα εμπορίας και διακίνησης ναρκωτικών, εκεί όπου ο μετανάστης ζει περιχαρακωμένος από την υπόλοιπη πόλη και οργανώνει τη ζωή του με βάση την προσωρινότητα στην στέγαση και στην εργασία. Εκτεθειμένος και ευάλωτος μέσα σε αυτούς τους όρους διαβίωσης, έχει να αντιμετωπίσει και μια σειρά από στερεότυπα και εθνορατσιστικές αντιλήψεις που τον παγιδεύουν ακόμη περισσότερο σε πρακτικές επιβίωσης που ταυτίζονται με την παραβατικότητα. Ο V. επέλεξε να ζήσει μακριά από αυτές τις περιοχές, κυρίως γιατί δεν ήθελε να παγιδευτεί στα στερεότυπα που ταυτίζουν τον Νιγηριανό στην Ελλάδα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αυτό, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο στην πράξη, καθώς ήρθε αντιμέτωπος με άλλους αποκλεισμούς που είναι περισσότερο εμφανείς στα επαγγέλματα που αναγκάστηκε να κάνει:

I started to work in summer of 2016. I went to an orange farm at Sparti. The reason I found that job was that I was not permitted to work because

of the diplomatic residence. So I had to find an illegal job and this was the only available. The working conditions were bad. It seems that they didn't care about their employees. I was there for a few months back and forth. We were getting paid only for the days we worked. One time I realized that I earned only the transport money...so I stopped. At 2017, I got a job in a house of one couple. I found it through the embassy when I asked for help. I worked until the end of 2018 and I stopped because the stress was too much. The couple had a huge demand for me. I strongly believe that I was doing much more than I was supposed to do. I was a driver, I was cleaning the house, I was a gardener... I had this routine daily and then I had to come to class, that was exhausting. The salary was also very low. After my quit, the couple wanted to negotiate the terms, with low salary again, and they wanted me to go back again. I said that I would go whenever I could because even though the terms would be better, their demands would never change. I was working perhaps 4 – 5 days/ month. It was just me in that job. After that I worked in constructions. They called me whenever they need extra hands. The payment was good, depending on how many days I was working per week. I never had problems with my employees except from the woman in that house which was very nervous. I have the feeling that she was thinking that I was inferior but she was too nervous with her children too. When I was unemployed no one supported me. I had some savings (V., 23, σπουδαστής).

Μέσα από την περίπτωση του V. διαπιστώσαμε πόσο ευάλωτος είναι ένας μετανάστης στην Ελλάδα, και δη με καταγωγή κάποια χώρα της Αφρικής, τους φραγμούς που η κοινωνία έχει θέσει εκ των προτέρων στις επιλογές του και τη δυσκολία επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης από το χαμηλότερο επίπεδο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη μας, είναι το γεγονός ότι ο Νιγηριανός είναι αποκομμένος από πραγματικά δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και προστασίας. Ακόμη και για τον V., ο οποίος θα μπορούσε εξαιτίας της εργασίας του θείου του στην Πρεσβεία να είχε τις διασυνδέσεις για μια καλύτερη εργασία όσο πραγματοποιούσε τις σπουδές τους,

αποδείχτηκε στην πράξη εξαιρετικά δύσκολο, όταν ο τελευταίος κάποια στιγμή έφυγε από την Ελλάδα. Η διασύνδεση με τους υπόλοιπους Νιγηριανούς μετανάστες οδηγεί σύμφωνα με αυτήν την οπτική, σε συγκεκριμένες επιλογές που σχετίζονται αποκλειστικά με τη χαμηλού κύρους, ανασφάλιστη και χαμηλόμισθη εργασία. Η αποκλειστική κοινωνική δικτύωση με ομοεθνείς στην Ελλάδα, δύσκολα απεγκλωβίζει το άτομο από το περιθώριο, καθώς η ίδια η μεταναστευτική ομάδα είναι ταυτισμένη με το περιθώριο για την ελληνική κοινωνία. Κυρίως, η παγίωση της θέσης του Νιγηριανού στο περιθώριο αναπαράγεται από την ελληνική Πολιτεία και τις πολιτικές αποκλεισμού που εφαρμόζει.

Έτσι, κάθε συμβουλή, κάθε πληροφορία και βοήθεια για στέγαση ή εργασία από συμπατριώτη ή συγγενή περισσότερο κρυσταλλοποιεί, παρά απαγκιστρώνει την κοινωνική θέση του νιγηριανού μετανάστη από το περιθώριο. Ύστερα από μια σειρά από περιστασιακές δουλειές, άσχημες συνθήκες εργασίας και εργοδοτικές αυθαιρεσίες ο V. επέλεξε να αλλάξει τη ζωή του και να ζήσει μακριά από τον περιφρακτικό χώρο της «νιγηριανής γειτονιάς» στην περιοχή γύρω από την Κυψέλη, την πλατεία Αμερικής, την Πατησίων κ.α. Η αλλαγή της γειτονιάς, ταυτίζεται με την αλλαγή στην κατοικία και κατ' επέκταση με την αποκοπή από ένα κοινωνικό δίκτυο που ο V. θεωρεί ότι συντηρεί ανισότητες, στερεότυπα και αντιλήψεις αποκλεισμού από ευκαιρίες στη ζωή του. Ο V. επέλεξε να διαφοροποιηθεί από τον περιφρακτικό χώρο που διαμορφώνει η ίδια η κοινωνική αλληλεπίδραση και η κοινωνικοποίηση με συγκεκριμένα επαγγέλματα, συνθήκες στέγασης και γειτονιές:

I have chosen to live at Zografou, because I like this neighborhood. When at first was living at Pl. Amerikis, I didn't like the "energy" of the area, I wasn't proud of the living conditions of Nigerians at Pl. Amerikis. It was like Nigeria at 1999. I took the decision to come here because I thought it was better here, but then I found out that it was worse than there. The behavior, the mentality, the "energy" of the people here in Pl. Amerikis was low. The people there (Nigerians) have an advanced level way of life more than the Nigerian people in Pl. Amerikis. It is a place that I wouldn't visit again. When we used to see Nigerians who came back home, they buy good cars, home...but when I saw the conditions of living here, I said that it does no matter to have money in Nigeria if you live here like this.

Here I have good friend from Nigeria. I didn't select them because they are Nigerians, these are not my criteria. I have some Nigerian friends at Zografou, but we are not very close. (V., 23, σπουδαστής).

Γύρω από την πλατεία της Κυψέλη, διαμορφώνεται μια πολυπολιτισμική γειτονιά, όπου για πολλές δεκαετίες μαθαίνουν να συνυπάρχουν και να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους κάτοικοι με διαφορετικές κουλτούρες. Ο F. θεωρεί ότι αυτό το χαρακτηριστικό στην Κυψέλη κάνει τους Νιγηριανούς να μην νιώθουν πια μειονεκτικά. Τα τελευταία χρόνια, όπως συμπληρώνει, η ρατσιστική αντιμετώπιση των Νιγηριανών, κυρίως από τους Έλληνες, έχει περιοριστεί.

Nigerians live in different neighborhoods, according to their religion most of the times. I started living in Aharnon where there are many immigrants. There are people from Bangladesh, Poland, Bulgaria etc. Then in Patision, there are many foreigners too. In Kipseli is the most populated place of immigrants in Athens, there are all types of immigrants and this is because in Kypseli they feel more at home. They don't feel sectionalized, they don't feel segmented. You see more of your people there but Greeks who live there, are used to it. Many Greeks do not like immigrants. When an immigrant comes from a place in which there is a war, needs time to get used to a peaceful place like Greece and in the beginning they react as they are in war. This is because of fear. Unfortunately these behaviors make Greeks thinking that all immigrants are bad. But the Greeks had changed through the years. In 1998 – 99 you would hear a lot “go back to your country”, after 2004, everything changed because there was no need to say that because a lot of people came from other countries and Greeks became more familiar with different nationalities (F., 33, σπουδαστής).

4.3 Το δίκτυο της «νιγηριανής γειτονιάς» και οι θεσμοί κοινοτικής συνεκτικότητας

Αυτό που θα μπορούσαμε με συντομία να ονομάσουμε «κοινοτικό δίκτυο» δείχνει να έχει μεγάλη σημασία για τους Νιγηριανούς μετανάστες στην Αθήνα, όπως για όσους κατοικούν ή δραστηριοποιούνται στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την πλατεία Κυψέλης:

There are other Nigerians in my neighborhood and this is important for me (Άνδρας, 43, άνεργος, άγαμος).

Οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρθηκαν στη βοήθεια που έλαβαν ή που προσέφεραν προς κάποιον ομοεθνή τους. Σε αυτό το πλαίσιο υπάρχουν στοιχεία ή «θεσμοί», που άλλοτε λειτουργούν θετικά και άλλοτε αρνητικά στη συνοχή ενός μεγάλου δικτύου νιγηριανών μεταναστών στην Ελλάδα. Στις συνεντεύξεις δόθηκε έμφαση σε τρία τέτοια συγκροτησιακά στοιχεία της «νιγηριανής γειτονιάς»: τη φυλή, τη θρησκεία και την οικογένεια. Πρόκειται για τρεις κοινωνικούς θεσμούς, οι οποίοι έχουν άμεση σχέση με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των Νιγηριανών και σημαντικές αναφορές στη χώρα προέλευσης ή καταγωγής των γονιών, την Νιγηρία. Λειτουργούν επίσης και ως φορείς κοινωνικοποίησης με συγκεκριμένα ήθη και έθιμα, αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές που διέπουν κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής των ατόμων (εργασία, στέγαση, εκπαίδευση, διασκέδαση κ.α.). Στις συνθήκες όμως που διαμορφώνει ο νέος καταμερισμός εργασίας για το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, η λειτουργία αυτών των θεσμών μπορεί να διαφοροποιηθεί σημαντικά. Άλλωστε, η ίδια η εθνικότητα «ανακατασκευάζεται» και ταυτίζεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στη χώρα υποδοχής.

A. Η φυλή - κοινότητα: Στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την Κυψέλη και γενικότερα στο κέντρο της Αθήνας, ζουν Νιγηριανοί από διαφορετικές φυλές ή «κοινότητες». Παρά το γεγονός ότι η φυλή δεν δείχνει να στέκεται εμπόδιο στη συναναστροφή μεταξύ των μεταναστών, υπάρχει μια λιγότερο ή περισσότερο επίσημη κοινοτική εκπροσώπηση μερικών από αυτές. Τρεις από τις πιο πολυπληθείς με κοινοτική εκπροσώπηση είναι οι Igbo, οι Yoruba και οι Benin.

Nigerians are segmented to the tribes. These tribes have connections with each other. So Yoruba are closer to the Haousas, which are mostly Muslims. Igbos are closer to Deltas and Bennins are closer to Yorubas. This proximity affects the religion. So Yorubas have more Christians and some Muslims

because they are close to the Haousas. Igbos are mostly Christians, because Benins are more Christians and traditional. Every tribe has traditional, but Benins have more.

According to neighborhood, we have too strong communities. Christian community, which is divided according to the churches and Nigerian communities. Nigerian communities are divided according to the tribes, in the community our purpose is to meet, to help our brothers of the same tribe. When I came to Greece, we meet a friend from the same tribe, so same community and same church, he helped us to find a house near him in Kypseli. This it was done on purpose, we didn't want to find a house in Kifissia for example, proximity is essential in case anything happens, to stay close and help each other. So in the communities we help each other to find house, job, documents, everything (F., 33, σπουδαστής).

Συχνά λαμβάνονται πρωτοβουλίες ενοποίησης όλων των φυλών σε μια κοινή, ακόμη πιο ενδυναμωμένη, εκπροσώπηση σε επίπεδο κοινότητας, κάτι που επιχειρούν συλλογικότητες όπως η «Νιγηριανή Κοινότητα στην Ελλάδα» και οι «Νιγηριανοί της Διασποράς» (NIDO):

I am in a Nigerian Community and I'm the vice President there 2 years now. We come together, we help each other how to make life be better. I try to support Nigerians. I give them money or whatever I can, but everyone should help himself, (Ανδρας, ιδιοκτήτης καταστήματος ηλεκτρονικών ειδών, έγγαμος, πατέρας δύο παιδιών).

We have a community to help each other, they helped me in the past. They found me accommodation, food etc... (Γυναίκα, 38, έγγαμη, άνεργη (έγκυος) μητέρα δύο παιδιών).

I'm in a group with Nigerian women. We come together, we discuss... (Γυναίκα, ιδιοκτήτρια κομμωτηρίου, έγγαμη, μητέρα τριών παιδιών).

We have too strong communities. Christian community, which is divided according to the churches and Nigerian communities. Nigerian communities are divided according to the tribes (Igbo, Yoruba, Benin), in the community our purpose is to meet, to help our brothers of the same tribe. When I came to Greece, we meet a friend from the same tribe, so same community and same church, he helped us to find a house near him in Kypseli. This it was done on purpose, we didn't want to find a house in Kifissia for example, proximity is essential in case anything happens, to stay close and help each other. So in the communities we help each other to find house, job, documents, everything (F., 33, σπουδαστής).

Η κοινοτική υποστήριξη περιγράφεται ως καθοριστικής σημασίας από τον F. για την παραμονή στην Ελλάδα. Μέσα στα χρόνια της οικονομικής κρίσης έλαβε υποτροφία από την κοινοτική οργάνωση «NIDO» για τις σπουδές σε αμερικάνικο κολλέγιο και στη συνέχεια βρήκε εργασίας στην Νιγηριανή πρεσβεία

I tried to leave Greece, I went back to Nigeria for 3 months to make papers to go to USA but they declined my visa, then I came back to Greece. Then NIDO came and told me “we have this opportunity, are you interested?”, offering me a scholarship to study business administration. The first 2 years I was all day at the college, but my savings was running out. Then the opportunity came again, and I applied for a governmental position job, in the Nigerian embassy. It took 4 - 6 months to be approved. So now I work there and I continue my studies. I work 8 hours, with great conditions (F., 33, σπουδαστής).

Η συμμετοχή σε κάποια «κοινότητα» στην Ελλάδα δεν έχει την ίδια βαρύτητα για όλους τους συνεντευξιζόμενους. Παρατηρούμε ότι όσο η εξάρτηση από τα κοινωνικά δίκτυα των ομοεθνών μειώνεται, τόσο μικρότερη είναι και η συμμετοχή σε κοινοτικές συλλογικότητες:

I am also a member of Igbo community but I am not so participative. I am also a member of a NIDO community, but there I'm more participative because there is a vision, they sponsored 50% of my

education. The Igbo community is more or less useless. I' m a member because it's cultural. In Nigeria we say that if you go anywhere you have to belong with your people. But in reality these communities can't help someone. You go there not because you want to belong somewhere, but it identifies you. At the Igbo community we discuss useless things and at the end we drink beer and eat chicken... (V., 23, σπουδαστής).

Παρά το γεγονός ότι η κοινοτική εκπροσώπηση στην Ελλάδα δεν καλύπτει τις πραγματικές ανάγκες των Νιγηριανών σύμφωνα με τον V., ο ίδιος δεν αναιρεί την ανάγκη της πολιτισμικής συνέχειας στη χώρα υποδοχής. Αυτό φαίνεται μέσα από τις λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένες πολιτιστικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται, συχνά υπό την επίβλεψη των ίδιων των κοινοτήτων. Οι συνέχειες αυτές μπορούν να λάβουν διάφορες μορφές και είναι πάντοτε μια ευκαιρία για διασκέδαση στον περιχαρακωμένο χώρο του κέντρου της Αθήνας που έχει οργανώσει της παρουσία του ο Νιγηριανός μετανάστης:

Every year (once a year) we come together and we wear African dresses, eat African foods, listen African music, not in the neighborhood. It's like a festival (Γυναίκα, 38, έγγαμη, άνεργη (έγκυος) μητέρα δύο παιδιών).

Ο γάμος και τα έθιμα που τα συνοδεύουν είναι ακόμη μια μορφή εκδήλωσης της κοινοτικής συνέχειας από την Νιγηρία στο κέντρο της Αθήνας:

I kept the tradition of marriage from my tribe. We got dressed with traditional dresses (Γυναίκα, 38, έγγαμη, άνεργη (έγκυος) μητέρα δύο παιδιών).

A Nigerian man should meet a Nigerian woman to get married and it's different within tribes. If another tribe is married with another tribe, then the man must follow the customs of the woman's tribe. For example, you should give money to the family in Nigeria in order to be blessed and marry the bride (F., 33, σπουδαστής).

Ξεχωριστό ενδιαφέρον εμφανίζει και η αναζήτηση της συνέχειας των διαφυλετικών συγκρούσεων στην Αθήνα. Μολονότι η διαφυλετική βία στην Νιγηρία λαμβάνει χαρακτηριστικά αιματηρών συγκρούσεων (λ.χ. εξαιτίας εδαφικών διαφορών κ.α.), κανένας συνεντευξιαζόμενος δεν έθιξε το ζήτημα αυτό ως πρόβλημα της καθημερινότητάς του. Αντίθετα, οι περισσότεροι προσπάθησαν να δώσουν μια εικόνα κοινωνικής αλληλεπίδρασης που ξεπερνά τον φυλετικό περιορισμό. Παρόλα αυτά, η ύπαρξη μικρότερων κοινοτήτων με κύριο χαρακτηριστικό τη φυλή, υποδηλώνει την ύπαρξη επιμέρους ανταγωνισμών εντός της ίδια ομάδας.

Υπάρχουν αντιπαλότητες μεταξύ των φυλών. Για παράδειγμα οι Igbo με τους Yoruba δεν έχουν καλές σχέσεις. Now we did next generation and we do not care about these conflicts. But some narrow- minded people still pay attention to the tribes. Now in Africa there are more important issues to solve (F., 33, σπουδαστής).

Σε μη μαγνητοφωνημένες συζητήσεις με Νιγηριανούς δεύτερης γενιάς, ο ανταγωνισμός λειτουργεί με λανθάνοντα τρόπο, ιδίως σε επίπεδο διεκδίκησης μια ευνοϊκότερης μεταχείρισης του ενός ή του άλλου συλλόγου από επίσημους φορείς (λ.χ. Νιγηριανή Πρεσβεία στην Ελλάδα). Οι συγκεκριμένοι ανταγωνισμοί με φυλετικό ή κοινοτικό πρόσημο, αποτελούν για αρκετούς τροχοπέδη σε μια οργανωμένη εκπροσώπηση όλων των Νιγηριανών μεταναστών στην Ελλάδα και διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους από την ελληνική πολιτεία.

B. Η θρησκεία: Ένας άλλος σημαντικός κοινωνικός θεσμός στη ζωή των Νιγηριανών είναι η θρησκεία. Οι κυριότερες θρησκείες στην Νιγηρία είναι ο χριστιανισμός, ο μουσουλμανισμός και οι αποκαλούμενοι από τους συνεντευξιαζόμενους ως «traditionals» ή «practitioners». Η τελευταία κατηγορία σχετίζεται με παραδοσιακές θρησκείες και τελετουργικά, που πολλοί εσφαλμένα ταυτίζουν αποκλειστικά με το voodoo. Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι δήλωσαν χριστιανοί, κυρίως καθολικοί και πεντηκοστιανοί. Στο πλαίσιο της έρευνας πραγματοποιήσαμε μια επίσκεψή μας στην «Εκκλησία των Πεντηκοστιανών» και καταγράψαμε τον ρόλο που παίζει ως θεσμός στη συνοχή της θρησκευτικής ομάδας. Η πλειονότητα των παρευρισκομένων ήταν

Νιγηριανοί, κυρίως γυναίκες και παιδιά. Η πρόσβασή μας στον χώρο έγινε εφικτή κατόπιν εγκρίσεως του αιτήματός μας κάποιες ημέρες πριν. Η αντιμετώπιση ήταν ιδιαίτερος φιλική και φιλόξενη. Στη διάρκεια της τελετής το πλήθος ήταν απόλυτα εναρμονισμένο στις υποδείξεις ενός άντρα που είχε ρόλο «πάστορα». Μας ζητήθηκε να μετακινηθούμε στο υπόγειο του κτιρίου, η είσοδος του οποίου φυλασσόταν από έναν άντρα. Εκείνος μας σταμάτησε, αλλά ο συνοδός μας του εξήγησε τον λόγο της επίσκεψής μας. Στο υπόγειο υπήρχαν πολλά παιδιά τα οποία γρήγορα μας περιέβαλαν, καθώς ήταν περίεργα για την παρουσία μας εκεί. Ένας νεαρός άντρας μάς σύστησε μια ομάδα από μεγαλύτερα παιδιά, μαθητές γυμνασίου και λυκείου, τα οποία ήθελαν να μάθουν πώς μπορούν να βελτιώσουν τα ίδια και οι οικογένειές τους τα ελληνικά τους και πού θα απευθύνονταν για κάποια δωρεάν μαθήματα βελτίωσης της επίδοσής τους στο σχολείο. Κυρίως τους ενδιέφερε η σύνδεση των μετέπειτα σπουδών τους με την αγορά εργασίας, όχι στην Ελλάδα, αλλά σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σε αυτό έπαιξαν κάποιο ρόλο και η προετοιμασία που είχε προηγηθεί για την παρουσία μας εκεί, η ενασχόλησή μας με την εκπαίδευση και η συνεργασία μας με το Πάντειο Πανεπιστήμιο για τα οποία είχαν ενημερωθεί. Η Χ., φοιτήτρια, μίλησε σχετικά με τη σημασία έχει η θρησκεία στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής των παρευρισκομένων στον χώρο:

Εγώ ανήκω και στην χορωδία της Εκκλησίας. Μου δημιουργεί γαλήνη.

Είμαστε και άλλα άτομα που έχουμε το ίδιο πάθος. (Χ., 20, φοιτήτρια).

Οι διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες στις οποίες συμμετέχουν ή αποτελούνται αποκλειστικά Νιγηριανοί, διαμορφώνουν ένα δίκτυο συνεργασίας για κοινωνική υποστήριξη και προστασία όσων μπορεί να έχουν ανάγκη, σαν αυτό που περιγράφει ο F.:

I'm in a group that is called "street lights". There are social workers.

We cooperate with evangelist and we have the same vision. We give clothes to the poor people, we fix when something in the city is broken, we give food and through these we pass the message that «Jesus loves you». I also I am in a group who sings gospels. Another group I participate is to educate children. To teach about marriage and how you

prepare yourself for that. It is not only for Nigerians, but the language it is an obstacle (F., 33, σπουδαστής).

Η δύναμη του κοινωνικού δικτύου που έχει ως βασικό κοινό χαρακτηριστικό των ατόμων τη θρησκεία είναι τόσο ενδεικτικό, που μαρτυράει τους σφικτούς ή χαλαρούς άτυπους και τυπικούς δεσμούς του ατόμου με την ίδια την κοινότητα. Η ανάγκη του ατόμου να συνδεθεί με τη θρησκεία, είναι ακόμη μία πολιτισμική συνέχεια της ζωής στη Νιγηρία. Για τον V. αυτή η συνέχεια δεν είναι το ίδιο αναγκαία, καθώς έχει μια διαφορετική στάση απέναντι στη θρησκεία. Παρόλα αυτά αντανακλάται η σημασία της για τον μέσο Νιγηριανό:

Here it's not important to me. I go to church whenever I can. I don't follow any tradition... We say something in Africa, "automatic Christians". Many of us were born in the religion. Here in Greece you are not pushed to decide religion, but in Africa if you don't follow the religion you are regarded as a bad child. This is maybe because parents believe that they have found the truth and they try to do the best they can for you. So this is my case. My parents are strong Christians and high educated, so they pushed me at first, but I found out that when I got to some age, when it was time to decide, especially my father, he laid back (V., 23, σπουδαστής).

Οι περισσότεροι Νιγηριανοί από τους οποίους ζητήσαμε να μας μιλήσουν, έκαναν έναν διακριτό διαχωρισμό μεταξύ της επίσημης θρησκείας στην Νιγηρία, ανεξαρτήτως δόγματος, και των ανεπίσημων τελετουργικών που παραπέμπουν σε «παραδοσιακές θρησκείες» (traditional religions).

In Africa, traditions are like values. They encourage us to follow the traditions, it's like our identity, not the bad ones. This is our culture, so I felt good being a part of it (V., 23, σπουδαστής).

Όταν ο V. αναφέρεται στις κακές παραδόσεις ("bad ones"), εννοεί τα τελετουργικά μαύρης μαγείας, τύπου voodoo. Η X. και ο F. υπήρξαν αρκετά περιγραφικοί ως προς τον διαχωρισμό μεταξύ των επίσημων κι των παραδοσιακών θρησκειών στην Νιγηρία:

In Nigeria we have Christians, Muslims and Traditionals. In Christianity we have Anglicans, Baptists, Catholics, Protestants and Pentecostals. Muslims have strong traditions too. Religion is reflected in our everyday life. We do not read it as theory, we practicalize it. In Christianity we believe that what you do, comes back to you. Traditional religion is black magic, incantations, voodoo, it is really been practiced, they study, they call “babalawo” instead of doctor. In the traditional religion they also do their practices as we or Muslims do. They believe in blood, the power of the blood, that’s why they do sacrifices to call their gods. Their gods can be from water to the trees, from the trees to the air, from the air to the fire, they use forces like these in magic. You may see people who have another religion and do these practices behind the scene. This is because in Africa it was more of traditional religion that was been practiced, the western world brought Christianity, so we are grateful to the western world. From England we have schools, western education and then western religion, which is Christianity. That’s why many people grew into traditional religion. They do these practices because they want to connect with something, just like in every religion. Unfortunately, they use it for bad purposes because every human being is scared, they use that fear to manipulate them and not give them the truth. They are forced to do something I order to save their lives. These practices transfer from the people who migrate and this is natural, it is like every other religion. (F., 33, σπουδαστής).

Ο F. αναφέρεται στους «πρακτικούς», οι οποίοι στην Νιγηρία είναι γνωστοί και ως «babalawo». Έτσι, η θρησκεία, επίσημη ή παραδοσιακή, είναι ένας θεσμός που έχει πολύ σημαντική θέση στη νιγηριανή κοινωνία, καθώς διατρέχει κάθε πτυχή της καθημερινότητας των ανθρώπων. Στις πιο ακραίες περιπτώσεις, εγείρονται ανάμεσα στις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες αιματηρές συγκρούσεις, δολοφονίες, απαγωγές και βιασμοί γυναικών. Ιδίως από εξτρεμιστικές θρησκευτικές οργανώσεις, όπως η Boko Haram. Από την άλλη πλευρά, στη μυστηριακή ατμόσφαιρα των τελετουργικών τύπου voodoo, προστίθεται μια λειτουργία που ξεπερνάει αυτές

καθαυτές τις θρησκευτικές πρακτικές: ο εκβιασμός και η χειραγώγηση όσων μπορούν να επηρεάσουν:

Και η θρησκεία παίζει ρόλο. Υπάρχουν χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εκείνοι που ασχολούνται με voodoo. Δεν ξέρω αν είχατε ακούσει για την Bako Haram που είχαν απαγάγει και βιάσει κοπέλες. Τότε υπήρχε τρόμος. Υπήρχε τεράστια αντιπαλότητα μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Όσον αφορά το voodoo είναι τρομακτικό. Είναι ένα άτομο που πιστεύει σε ένα ον και κάνει θυσίες, ας πούμε, μια κότα π.χ. Το voodoo είναι διάσπαρτο στην Νιγηρία, σχετίζεται με συγκεκριμένη ζωή και περνάει από πατέρα σε γιό π.χ. υπάρχει το φαινόμενο να είναι κάποιος Χριστιανός ή Μουσουλμάνος και ταυτόχρονα να κάνει πρακτικές voodoo. Δεν ξέρω γιατί το κάνουν και δεν θέλω να μάθω. Αυτό που μου μεταφέρεται από γονείς και ανθρώπους που μιλάμε είναι ότι το voodoo δεν είναι καλό, δεν είναι αυτό που πιστεύουμε. Εμείς πιστεύουμε στον Θεό και ότι δεν χρειάζονται θυσίες. Το voodoo μπορεί να χρησιμοποιηθεί με διάφορους τρόπους. Έχω ακούσει για εκφοβισμό, προστασία π.χ. εσύ και οι δικοί σου δεν θα πάθουν τίποτα αν κάνεις την τάδε πράξη (X., 20, φοιτήτρια).

Το γεγονός ότι το voodoo είναι μια πρακτική που χρησιμοποιείται ανεπίσημα και από άτομα που ανήκουν σε άλλες θρησκείες, μαρτυρά αφενός τον βαθύ εμποτισμό της παράδοσης στην κοινωνική ζωή των ατόμων. Ακόμη και αυτοί που δεν ασκούν τέτοιες τελετουργικές πρακτικές, φοβούνται τη δύναμή τους επάνω τους. Το παραμυθιακό στοιχείο, μέρος του οποίου είναι και η μαγεία, έχει μια ακόμη, περισσότερο λανθάνουσα, λειτουργία. Χρησιμοποιείται ως μέσο εκφοβισμού από κυκλώματα διακίνησης ανθρώπων, ιδίως εις βάρος γυναικών και ανηλίκων, που προωθούνται κατά κύριο λόγο στη βιομηχανία του sex. Η σύνδεση της πορνείας με το voodoo είναι κάτι για το οποίο δεν μιλάνε εύκολα οι Νιγηριανοί σε κάποιον ξένο, σε κάποιον που δεν είναι Νιγηριανός. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά μια Νιγηριανή, εθελόντρια σε σωματείο περίθαλψης κακοποιημένων γυναικών, δύσκολα μια γυναίκα που έχει δουλέψει στην πορνεία θα μιλήσει για αυτήν την πλευρά της ζωής της. Ιδίως σε έναν άντρα. Η συζήτηση για το voodoo προϋποθέτει την απεμπλοκή του ατόμου από τον τρόπο με τον οποίο πιστεύει θα επηρεάσει τη ζωή του. Αυτή η απεμπλοκή απαιτεί πρώτα μια καθολική αποστασιοποίηση του ατόμου από την παράδοση με την

οποία έχει γαλουχηθεί όλη του τη ζωή, τα πρότυπα συμπεριφοράς που έχει εσωτερικεύσει μέσα από κάθε φορέα κοινωνικοποίησης στην Νιγηρία, αλλαγή στις στάσεις και στις αντιλήψεις του, αμφισβήτηση ακόμη και των σημαντικότερων θεσμών, όπως η οικογένεια. Η Ρ., σπουδάστρια και μετανάστρια δεύτερης γενιάς, αναφέρει χαρακτηριστικά:

Δεν είναι απίθανο πολλές φορές ο διακινητής να είναι ένας άνθρωπος της ίδιας της οικογένειας, Για παράδειγμα, ένας θείος, ο οποίος υπόσχεται ότι θα έχει υπό την προστασία του την ανιψιά του και να την σπρώξει στην πορνεία. Την μία (το κορίτσι) μπορεί να είναι σε ένα χωριό της Νιγηρίας και την άλλη στιγμή σε ένα υπόγειο στο κέντρο της Αθήνας. Τα περισσότερα από αυτά τα κορίτσια προέρχονται από χωριά και δεν έχουν πάει ούτε στη γειτονική πόλη ποτέ στη ζωή τους. Δεν ξέρουν καν πού βρίσκονται όταν φτάνουν εδώ. Δεν ξέρουν πού βρίσκεται η Αθήνα. Τις δένουν με voodoo και τις εκβιάζουν πως αν δεν δουλέψουν στην πορνεία, θα πάθουν κακό οι ίδιες και οι οικογένειές τους στην Νιγηρία (Ρ., 23, σπουδάστρια).

Η περίπτωση της Νιγηριανής πόρνης στην Αθήνα δείχνει πόσο ευάλωτο είναι το άτομο όταν είναι αποκομμένο από τις πρωτογενείς ομάδες αλληλεγγύης του ή από πραγματικά δίκτυα κοινωνικής προστασίας. Επίσης, αποκαλύπτει την απόλυτη αδιαφορία της ελληνικής Πολιτείας για μια μερίδα κατοίκων της πόλης, οι οποίοι δεν υπήρξαν ποτέ «επίσημα» για αυτήν. Η θρησκεία, ο δρόμος που δείχνει η εκκλησία, είναι για πολλούς Νιγηριανούς στην Αθήνα ο μόνος τρόπος για να αποφύγει κάποιο κορίτσι να βρεθεί σε αυτήν τη θέση. Η μητέρα του F. σε σχετική ερώτηση για τα voodoo μας είπε πως η εκκλησία τους μπορεί να λειτουργήσει ως δίκτυο αλληλεγγύης και υποστήριξης αυτών των γυναικών. Αγανακτισμένη, θυμήθηκε τους λανθασμένους χειρισμούς ορισμένων τηλεοπτικών εκπομπών στο παρελθόν, αναφορικά με την παρουσίαση ενός τόσο σημαντικού ζητήματος για πολλές Νιγηριανές, οι οποίες βρίσκονται εγκλωβισμένες σε διεθνή κυκλώματα human trafficking. Ισχυρίστηκε ότι τα λεγόμενά της αλλοιώθηκαν από συγκεκριμένη εκπομπή και η ίδια έμοιαζε να εξομολογείται ότι οι περισσότεροι ομοεθνείς της στην Αθήνα υιοθετούν άτυπα πρακτικές voodoo. Αυτό ήταν ένα συμβάν που την έφερε σε δύσκολη θέση,

συγκρούστηκε με φίλους της και πολλοί από αυτούς έπαψαν να της μιλούν, καθώς θεώρησαν ότι με αυτόν τον τρόπο συνέβαλε στην αναπαραγωγή μιας εικόνας για την νιγηριανή παρουσία στην Ελλάδα που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η αντιμετώπιση των μέσων μαζικής ενημέρωσης απηχεί στον τρόπο με τον οποίο η ελληνική Πολιτεία αντιμετωπίζει διαχρονικά τους μετανάστες. Ο ρόλος των μέσων μαζικής ενημέρωσης δε, έχει υπάρξει καθοριστικός στην αναπαραγωγή στερεοτύπων, καχυποψίας, ακόμη και ρατσιστικών διακρίσεων. Η χρήση της «μαγείας» voodoo από τα κυκλώματα διακίνησης ανθρώπων, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως ένα κοινωνικό πρόβλημα που επιδεινώνεται όσο οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί είναι αποκλεισμένοι στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, παρά ως μια τελετουργική πρακτική ενός λαού που είναι εγκλωβισμένος σε ένα κόσμο γεμάτος δοξασίες, μακριά από τον δικό μας, «σύγχρονο» τρόπο ζωής.

Γ. *Η οικογένεια*: Παρά το γεγονός ότι η ακόμη και η ίδια η έννοια της οικογένειας μπορεί να κλονίζεται σε συνθήκες όπως αυτές που καλείται να αντιμετωπίσει ο Νιγηριανός ερχόμενος στην Ελλάδα, εξακολουθεί το συγγενικό δίκτυο να είναι ο πυρήνας της κοινωνικής αλληλεπίδρασης του ατόμου στη χώρα υποδοχής.

Η οικογένεια είναι πάνω απ όλα. Είμαι τυχερός that I have this family. I do not have many friends outside. Most of them are Nigerians. (F., 33, σπουδαστής).

The closest person to me in Athens is my brother, it's my blood (V., 23, σπουδαστής).

Αυτό, ωστόσο, δεν ισχύει για όλους τους Νιγηριανούς. Πολλοί από αυτούς έχουν αφήσει πίσω τις οικογένειές τους, τους γονείς τους, τα αδέρφια τους και κυρίως τα ανήλικα παιδιά τους. Ο λόγος της παραμονής τους στην Ελλάδα, όμως, σχετίζεται άμεσα με τον ισχυρό δεσμό που έχουν με την οικογένειά τους στην Νιγηρία. Συχνά τους στέλνουν χρήματα και άλλα υλικά αγαθά, αλλά δέχονται κι αυτοί τη στήριξη των μελών της οικογένειάς τους όποτε υπάρχει η ανάγκη, αλλά και η δυνατότητα παροχής αυτής της στήριξης.

I keep contact. We speak every week especially with my mom. If I have, I send money. They don't send me money, only food and spices. I keep contact only with family. I never went back to Nigeria again. The first time I came here, my family helped me (Γυναίκα, 38, έγγαμη, άνεργη (έγκυος) μητέρα δύο παιδιών).

I have contact with my friends and my kids who now live in Nigeria. Two of my kids live here, they go to school. My family and friends support me economically when at first came in Athens. They also gave me food and clothes. Now they support me, not only economically, money is not the issue. They send food, clothes for my kids. If I need them I keep them, if I don't I give it to other people who need it (Γυναίκα ιδιοκτήτρια κομμωτηρίου, έγγαμη, μητέρα τριών παιδιών)..

I speak with them on telephone. I have my 4 brothers there. I Support them if I can. I send them money, but I don't want them to support me (Ανδρας, 43, άνεργος, άγαμος).

Το ταξίδι ενός μετανάστη είναι ευθύνη ολόκληρης της οικογένειας. Η οικογένεια θεωρεί ότι με τη μετανάστευση ενός μέλους θα βελτιωθεί αρχικά η κατάσταση του ιδίου και εν συνεχεία ολόκληρης της οικογένειας. Έτσι, επενδύουν κάθε περιουσιακό στοιχείο που έχουν στο ταξίδι ενός μόνο μέλους της οικογένειας.

People are having depts to live in Nigeria. People sell their land and many things to come here. And when they come, they do everything to survive because this is expected from them back home, they expect them to succeed, money is the success (V., 23, σπουδαστής).

Αυτό ο δεσμός με την οικογένεια στην Νιγηρία και η σκέψη της ευθύνης που φέρει προς το οικογενειακό νοικοκυριό, αναγκάζει το άτομο να ζει σε ακραίες συνθήκες στη χώρα υποδοχής:

People who come here don't really care about the country. They think that they can cope with everything in order to make money for their people back home. I used to have this motive too because Nigeria is a jungle. Any opportunity that will not lead to money, is not an opportunity. Now, here, I have changed. I realized that it is not the point. Many Nigerians come here and don't change their minds and it is difficult to integrate (V., 23, σπουδαστής).

Ο μετανάστης «προετοιμάζεται» στη χώρα προέλευσης για τις δυσκολίες που θα αντιμετωπίσει στη χώρα υποδοχής. Δυσκολίες που θα βρει στη στέγαση, στην εργασία στην κοινωνική προστασία. Εσωτερικεύει τις κακουχίες και τις δυσκολίες ως φυσική προέκταση της καθημερινότητά τους σε οποιαδήποτε χώρα βρεθεί, εκτός της Νιγηρίας:

People (Nigerians) know how to survive even in the most difficult situations. It is a tough place to me (Nigeria) (V., 23, σπουδαστής).

Η μετανάστευση στον νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας αναπαράγει και αναπαράγεται από τη «διεθνική οικογένεια». Κάποια μέλη της διεθνικής οικογένειας παραμένουν στη χώρα καταγωγής και τα υπόλοιπα έχουν μεταναστεύσει σε μία ή βρίσκονται διασκορπισμένα σε περισσότερες χώρες υποδοχής. Η οικονομική εξάρτηση από τα εμβάσματα του εργατικού μεταναστευτικού δυναμικού είναι ταυτοχρόνως εξάρτηση από το δίκτυο της διεθνικής οικογένειας. Ένα σημαντικό μέρος αυτού του κεφαλαίου επενδύεται στην προετοιμασία νεότερων μελών (αδέρφια, παιδιά, ανίψια) που μένουν πίσω, ώστε να ακολουθήσουν ένα αντίστοιχο ταξίδι, με κοινά χαρακτηριστικά ως προς την οργάνωση και την πραγματοποίησή του, στην ίδια ή άλλη χώρα υποδοχής. Η επικοινωνία μεταξύ των μελών της διεθνικής οικογένειας είναι συχνή, καθώς πρέπει να υπάρξει κάποιο είδος «συνεργασίας», για να δρομολογηθεί εκ νέου κάθε επόμενη μετανάστευση. Το διεθνικό δίκτυο των μεταναστών, ιδίως όταν στηρίζεται στους στενούς δεσμούς της οικογένειας, ενθαρρύνει την αναπαραγωγή χαμηλού κύρους επαγγελματών με τα οποία ταυτίζεται η παρουσία μεταναστών από χώρες όπως η Νιγηρία στον υπόλοιπο κόσμο. Μια τέτοια διαδικασία, σε συνδυασμό με τις συνθήκες που έχει διαμορφώσει η απορρύθμιση της μισθωτής εργασίας και του κράτους πρόνοιας, παίζει καταλυτικό

ρόλο στην κρυσταλλοποίηση της κοινωνικής θέσης του μετανάστη στη χώρα υποδοχής:

Διατηρούμε επαφή με άτομα από την Νιγηρία. Με τη θεία μου, την αδερφή της μητέρας μου, με τα ξαδέρφια μου... Μιλάμε όποτε μπορούμε Προσπαθούμε να βοηθήσουμε ο ένας τον άλλον αν και υπάρχει η νοοτροπία ότι “εφόσον είστε στην Ευρώπη όλα είναι καλά, έχετε άνετη ζωή”. Έχω και συγγενείς στην Ιταλία που κρατάμε επαφή (X., 20, φοιτήτρια).

We started to have relationships when I went back to Nigeria in 2013. Until then we keep contact with my cousins, uncles through facebook. When my sister moved to U.S.A. and married, she built a forum for the extended family and this is good. In Greece, the next generations of Nigerians cut the connections with the communities (church, tribes community) (F., 33, σπουδαστής).

Στην διατήρηση των οικογενειακών δεσμών παίζουν ιδιαίτερα σημαντικοί ρόλοι στην περίπτωση των Νιγηριανών και άλλοι θεσμοί, όπως η Εκκλησία. Η αποδοχή του ίδιου δόγματος είναι ένας καθοριστικός παράγοντας στην ενίσχυση του συγγενικού δικτύου των Πεντηκοστιανών Νιγηριανών στην Ελλάδα, καθώς κυριαρχεί το αίσθημα μιας ενιαίας ομάδας, του «συνανήκειν» σε κάτι κοινό, που ξεπερνά τους οικογενειακούς δεσμούς:

Υπάρχουν συγγενείς εδώ. Βρισκόμαστε στην Εκκλησία όποτε έχουμε events. Η Εκκλησία τους (συγγενών) είναι στην Ομόνοια, στα events όμως έρχονται, πάμε κι εμείς στην Εκκλησία τους. Στη γειτονιά υπάρχουν και άλλοι Νιγηριανοί, έχουμε επαφές... Γνωριστήκαμε στην Εκκλησία. (X., 20, φοιτήτρια).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Today the migrant worker experiences, within a few years, what the working population of every industrial city once experienced over generations. To consider his life – its material circumstances and his inner feelings – is to be brought face to face with the fundamental nature of our present societies and their histories. The migrant is not on the margin of modern experience – he is absolutely central to it (J. Berger – J. Mohr, A Seventh Man, 1975).

Η μελέτη επικεντρώθηκε στον τρόπο με τον οποίο οι άτυποι κοινωνικοί δεσμοί των Νιγηριανών μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας, εκτός από μια έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης, μπορούν να γίνουν και ένας βασικός παράγοντας κοινωνικού αποκλεισμού τους. Ιδίως σε περιόδους κρίσης, όπου η ανασφάλεια και οι προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας περιορίζονται, οι λιγότερο ευνοημένες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μετανάστες, στρέφονται ακόμη περισσότερο στα εθνοτικά ή στα συγγενικά τους δίκτυα. Απουσία όμως των πραγματικών δικτύων κοινωνικής αλληλεγγύης και προστασίας, πολλοί είναι οι Νιγηριανοί μετανάστες που βρίσκονται σε ευάλωτη θέση.

Η παρούσα εργασία έρχεται ως συνέχεια μιας σειράς μελετών, που έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στη σύγχρονη μετανάστευση στον ευρωπαϊκό και στον ελληνικό χώρο. Με βάση μια περισσότερο κριτική οπτική που υιοθετούν αυτές οι μελέτες, η ίδια η μετανάστευση έρχεται ως συνέπεια της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, ο οποίος συνδέεται άρρηκτα με έναν νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Στο πλαίσιο αυτού του καταμερισμού εργασίας έχουν δημιουργηθεί ξεχωριστοί, «περιφρακτικοί», χώροι στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές χώρες, για ένα πλανόδιο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Ο περιφρακτικός αυτός χώρος διαμορφώνεται μέσα από διαδικασίες, όπως η εργασία, η στέγαση και η κοινωνική προστασία. Εντός του

πλαίσιου που φτιάχνει ο κοινωνικός χώρος, οριοθετείται και η παρουσία του μετανάστη. Τον περιφρακτικό χώρο τον έχει δημιουργήσει η ίδια η πόλη, υπάρχουν όμως και ενδογενείς μηχανισμοί οι οποίοι άμεσα ή έμμεσα, φανερά ή κρυφά, κρυσταλλοποιούν την κοινωνική θέση του μετανάστη στο περιθώριο. Ένας εξ αυτών είναι η εξάρτηση από τα κοινωνικά του δίκτυα.

Ως προς την εργασία, οι περισσότεροι Νιγηριανοί μετανάστες ανέφεραν στις συνεντεύξεις τους ότι η πρώτη τους, αλλά και οι περισσότερες από τις μεταγενέστερες εργασίες τους, ήρθε ύστερα από πρόταση κάποιου ομοεθνή ο οποίος ζούσε ήδη στην Ελλάδα. Ένα δίκτυο εργασίας ομοεθνών τοποθετεί και κοινωνικοποιεί με συγκεκριμένα επαγγέλματα τους νεοφερμένους Νιγηριανούς μετανάστες, οι οποίοι έχουν συνήθως και κάποιον σημαντικό ρόλο στη μετακίνησή τους από τη μια χώρα στην άλλη. Σε αυτήν τη διαδικασία χορηγούν με τα απαραίτητα έγγραφα τους μελλοντικούς μετανάστες, κάτι που τους συνδέει αυτομάτως με τη μαύρη αγορά και την άτυπη οικονομία της χώρας υποδοχής. Πέρα από υλικούς πόρους, τα συγκεκριμένα κοινωνικά δίκτυα παρέχουν στον μετανάστη και άυλους, όπως κάθε πληροφορία η οποία θα του φανεί χρήσιμη κατά τη μετάβασή του από τη μια χώρα στην άλλη. Δεν ήταν λίγες οι φορές, ωστόσο, που αυτά τα ταξίδια αποδείχθηκαν ιδιαιτέρως επικίνδυνα για τους Νιγηριανούς που μας έδωσαν συνέντευξη. Η Ελλάδα όπως και η Ιταλία είναι τα κύρια «transit points» για την είσοδο, όχι απλά σε μια χώρα της Δύσης, αλλά στον «ελκυστικό» κόσμο της Δύσης. Πρώτες επιλογές είναι οι αγγλόφωνες χώρες εντός Ευρώπης, αν και αναφέρθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις ότι τελικός προορισμός ήταν ο Καναδάς.

Η παραμονή και οι μορφές εργασίας στην Ελλάδα ήταν κάτι το προσωρινό στον αρχικό σχεδιασμό του Νιγηριανού μετανάστη. Οι περισσότερες από αυτές τις εργασίες με τις οποίες είναι ταυτισμένη η παρουσία του στην Ελλάδα, είναι παρόμοια για τους περισσότερους μετανάστες με προέλευση κάποια από τις χώρες της Δυτικής Αφρικής. Στα χρόνια της κρίσης οι άντρες Νιγηριανοί εξακολουθούν να στρέφονται σε επαγγέλματα, όπως πλανόδιο μικρεμπόριο, εστίαση στο εμπορικό ναυτικό ως έκτακτο προσωπικό, ενώ οι γυναίκες εργάζονται στην οικιακή εργασία, στην εστίαση, στη φύλαξη ηλικιωμένων και παιδιών. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου Νιγηριανοί στρέφονται κατά τους θερινούς μήνες εκτός Αθηνών, στην περιφέρεια,

προκειμένου να αναζητήσουν πρόσθετο εισόδημα στις αγροτικές εργασίες. Η πλειονότητα είναι χαμηλού κύρους και, κατά κύριο λόγο, άτυπης μορφής εργασία. Όπως περιέγραψαν οι συνεντευξιαζόμενοι, οι συνθήκες εργασίας ήταν σκληρές, ενώ έρχονταν αντιμέτωποι συχνά με εθνο-ρατσιστικές επιθέσεις από τους εργοδότες τους. Μέσα από την αναπαραγωγή των ρατσιστικών συμπεριφορών, ο μετανάστης μαθαίνει ποια πρέπει να είναι η θέση του στην εργασία και κατ' επέκταση στην ελληνική κοινωνία.

Το δίκτυο εργασίας, όμως, μπορεί να πάρει ακόμη περισσότερες μορφές. Στην περίπτωση της πορνείας των νεαρών Νιγηριανών, η μετανάστρια είναι αποκομμένη από οποιαδήποτε μορφή πραγματικού δικτύου κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης, και είναι απόλυτα εξαρτημένη από τον πάτρωνα ή την «πατρώνα», η οποία στο παρελθόν έκανε το ίδιο επάγγελμα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι κοινωνικοί δεσμοί που στηρίζονται σε θεσμούς όπως η οικογένεια ή η κοινότητα έχουν διαρραγεί, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται ως μέσο εκβιασμού από το κύκλωμα διακίνησης για την εκτέλεση της εργασίας. Αντιστοίχως, τελετουργικές πρακτικές όπως το voodoo εγκλωβίζουν ακόμη περισσότερο το άτομο στο περιθώριο, μιας και βασίζονται σε μια συνέχεια της κουλτούρας από τη χώρα προέλευσης, «μετασχηματισμένη» σε μέσο πειθαναγκασμού.

Υπάρχουν, ωστόσο, και τα δίκτυα εργασίας που ωθούν τα άτομα σε επαγγέλματα πολύ διαφορετικά από τα παραπάνω. Για παράδειγμα, η υψηλού κύρους εργασία σε κάποιον φορέα, οργανισμό ή συλλογικότητα, όπου η παρουσία Νιγηριανών είναι πιο οργανωμένη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των εργαζομένων επί συμβάσει στην Νιγηριανή Πρεσβεία στην Αθήνα. Κάτι τέτοιο αφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις και προϋποθέτει μια εκ των προτέρων στενή σύνδεση με θεσμούς, όπως οι (επίσημοι) κοινοτικοί σύλλογοι, η Εκκλησία και η ίδια η Πρεσβεία. Παρόλα αυτά, και εκεί η εργασία χαρακτηρίζεται από προσωρινότητα και επισφάλεια.

Μέσα από τους χώρους στέγασης ο Νιγηριανός μετανάστης μαθαίνει τα όριά του στην πόλη. Μαθαίνει πού του επιτρέπεται να κινείται, καθώς έρχεται αντιμέτωπος με αποκλεισμούς που σχετίζονται με την ποινικοποίηση της μετακίνησής του έξω από αυτά τα όρια. Κάτι τέτοιο δημιουργεί, όπως αναφέρθηκε σε κάποιες συνεντεύξεις, τροχοπέδη στην εξεύρεση κατοικίας και

στα χρόνια της κρίσης. Ακόμη και όταν οι ενοικιαστές ήταν συνεπείς στην καταβολή των μισθωμάτων, όπως στην περίπτωση του F., οι ιδιοκτήτες των κατοικιών ζητούσαν προπληρωμή των ενοικίων. Η καχύποπτη στάση έναντι της διαφορετικής καταγωγής δείχνει ότι η πρόσβαση σε ένα αγαθό, όπως η κατοικία, δεν είναι πάντοτε δεδομένη. Υπάρχουν περιορισμοί που ωθούν τον Νιγηριανό μετανάστη σε «νεκρούς χώρους» (Ψημμένος 2004). Ο αποκλεισμός από κατοικίες με χαρακτηριστικά που θα θεωρούνταν δεδομένα από μια μέση ελληνική οικογένεια, για μια νιγηριανή οικογένεια, όπως του F., έμοιαζαν περισσότερο με πολυτέλεια.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός που έχει ζήσει ο Νιγηριανός μετανάστης στη στέγαση έχει επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο οργανώνει τη ζωή του. Ως εκ τούτου, κατασκευάζει εκ νέου την πολιτιστική του ταυτότητα στη χώρα υποδοχής και στα όρια που ο ίδιος πια θέτει στη *μη-νιγηριανή παρουσία* στην Αθήνα. Το γεγονός ότι πάντοτε συνοδευόμασταν από κάποιον Νιγηριανό που θέλησε να συμμετάσχει εθελοντικά στην έρευνα, έκανε πιο εύκολη την πρόσβασή μας σε κάθε κοινωνική δομή που συγκροτεί τον «νιγηριανό κοινωνικό χώρο». Τις περισσότερες φορές οι συνεντευξιαζόμενοι προσπάθησαν να καταρρίψουν τα στερεότυπα που έχουν οι Έλληνες για τους Νιγηριανούς και τον τρόπο της ζωής τους σε αυτές τις γειτονιές. Επίσης, αποστασιοποιούνταν από οτιδήποτε μπορεί να ταυτίσει την παρουσία τους με παραβατικές συμπεριφορές και εγκληματικές ενέργειες. Όπως έχουν δείξει άλλες μελέτες στο παρελθόν (Πετρονώτη 2002: 77 - 78), στον κοινωνικό χώρο γύρω από τον οποίο έχει οργανωθεί η νιγηριανή παρουσία σε γειτονιές, εντοπίζονται και «αντιστασιακές πρακτικές». Αυτό που Ψημμένος ονομάζει «αλβανοποίηση» του κέντρου της Αθήνας, το διακρίναμε και στην περίπτωση των Νιγηριανών. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει απόλυτη επανάκτηση «κοινωνικών δικαιωμάτων», οι Νιγηριανοί έχουν φτιάξει χώρους ψυχαγωγίας που έχουν το στίγμα της πολιτιστικής τους ταυτότητας. Σε κάτι ανάλογο συμβάλλουν θετικά θεσμοί - φορείς με συνεκτικό ρόλο, όπως είναι η Νιγηριανή Πρεσβεία, οι εθνοτικοί - κοινοτικοί σύλλογοι και οι εκκλησίες.

Επίσης, παρατηρήσαμε από τη θέση του ερευνητή, ότι το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα παραχωρείται υπό όρους. Όταν στις συνεντεύξεις βρίσκονται παραπάνω από ένα άτομα, χρησιμοποιούν δικούς τους κώδικες επικοινωνίας,

επιχειρούν να εντυπωσιάσουν τον «ξένο», τον «επισκέπτη» στον χώρο τους, επικαλούνται τους προσωπικούς αξιακούς κώδικες ή την πίστη τους στον Θεό, για να αποδείξουν ότι η πραγματικότητα είναι αυτή που εμπεριέχεται στα λεγόμενά τους. Όπως στην περίπτωση των Ερυθραίων, έτσι και στους Νιγηριανούς εντοπίζεται η αναπαραγωγή ή η αμφισβήτηση διάφορων μηχανισμών διάκρισής τους από την υπόλοιπη κοινωνία, καθώς επιθυμούν να «δημιουργήσουν ρήγματα σε αναπαραστάσεις που τους αφορούν». Παρά την προθυμία τους να δείξουν ότι θέλουν να μιλήσουν για κάθε πτυχή της κοινωνικής τους ζωής, στοιχεία της πολιτιστικής ταυτότητάς τους –συνέχειες από την Νιγηρία – και της αποτύπωσής τους στον χώρο τους στην Ελλάδα, ελάχιστα θίγονται στις συνεντεύξεις.

Ως προς τα ζητήματα για τα οποία στιγματίζεται κοινωνικά η παρουσία τους, λίγοι θα μιλήσουν με άνεση με κάποιον εκτός του εθνοτικού δικτύου τους. Σε ανάλογο συμπέρασμα κατέληξε ο Myrdal όταν έγραψε στο “An American Dilemma” για τη δυσκολία των Αφροαμερικανών να μιλήσουν για τον voodoo εκτός «κοινότητας» (Myrdal: 968). Στη δική μας έρευνα, διαπιστώσαμε ότι περιέγραφαν διαφορετικά τις συνέχειες της πολιτιστικής ταυτότητάς τους όσοι δέχονταν ισχυρή επιρροή από κάποιον θεσμό (λ.χ. εκκλησία). Σε αυτήν την περίπτωση οι απαντήσεις στις ερωτήσεις ήταν καλά οργανωμένες και δομημένες ανάλογα με ό, τι θα γινόταν αποδεκτό από τον συγκεκριμένο θεσμό. Όσο περισσότερο αποκομμένος είναι κάποιος από τον περιφερειακό χώρο της στέγασης και της προέκτασής της που είναι η εθνοτική γειτονιά, τόσο λιγότερο ταυτίζεται με τα χαρακτηριστικά αυτού του κοινωνικού χώρου. Ο V. ήταν μια χαρακτηριστική περίπτωση. Χωρίς να απαρνιέται την καταγωγή του, μάλιστα νιώθει ιδιαίτερος υπερήφανος μιλώντας για την πατρίδα του και την οικογένειά του, παίρνει απόσταση από οτιδήποτε δεν αναγνωρίζει ως «νιγηριανό στοιχείο» στον Νιγηριανό της Αθήνας. Η νιγηριανή ταυτότητα ανακατασκευάζεται στην Ελλάδα και αποκτά χαρακτηριστικά που ο αποκομμένος από το δίκτυο Νιγηριανός δεν ενστερνίζεται και απορρίπτει.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για πολλούς μετανάστες δεύτερης γενιάς, παιδιά που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα από Νιγηριανούς γονείς ή έχουν έρθει στην Ελλάδα σε πολύ νεαρή ηλικία. Η γνώση της ελληνικής γλώσσας τους δίνει τη δυνατότητα να είναι ενταγμένα - γλωσσικά - στην ελληνική κοινωνία και

παράλληλα συμμετέχουν στο κοινοτικό ή οικογενειακό τους δίκτυο. Πολλές φορές γίνονται οι ενδιάμεσοι μεταξύ της ελληνικής κοινωνίας και της γειτονιάς ή του οικογενειακού νοικοκυριού, καθώς πολλοί από του Νιγηριανούς γονείς δεν γνωρίζουν καλά ή αγνοούν πλήρως την ελληνική γλώσσα. Η αποκοπή του νιγηριανού νοικοκυριού από την ελληνική πραγματικότητα γίνεται ακόμη πιο έντονη, όταν τα μέλη του δεν συμμετέχουν σε άλλη διαδικασία (λ.χ. εργασία) και είναι περιχαρακωμένα στον περιφρακτικό χώρο του εθνοτικού ή του συγγενικού δικτύου τους. Σε περιοχές όπως η Κυψέλη, που είναι μια πολυπολιτισμική γειτονιά, οι αλληλεπιδράσεις των Νιγηριανών με μετανάστες άλλων εθνικοτήτων και γηγενείς έχει μεγαλύτερη συχνότητα σήμερα. Αυτό, όμως, δεν ισχύει σε συνοικίες όπως η Πλατεία Αμερικής που ο κοινωνικός χώρος της διαμονής για τον μετανάστη είναι συνυφασμένος με το περιθώριο.

Ως προς την αντιμετώπιση της Πολιτείας, ιδίως τα χρόνια της κρίσης, αρκετοί δήλωσαν ικανοποιημένοι από την πολιτική του ΣΥΡΙΖΑ αναφορικά με την «αποποινικοποίηση» της παρουσία τους στην Αθήνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αλλαγή της στάσης από πλευράς αστυνομίας, η οποία δεν τους απέπνεε το αίσθημα του φόβου και της ξενοφοβίας των προηγούμενων χρόνων. Παρόλα αυτά, είναι πολλές ακόμη οι ενέργειες που πρέπει να γίνουν προκειμένου οι Νιγηριανοί να αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι με τους «αυτόχθονες» κατοίκους της πόλης. Αυτή η αίσθηση επικρατεί και μεταξύ των Νιγηριανών που διαμένουν νόμιμα για πολλά χρόνια στην Αθήνα μαζί με τις οικογένειές τους και δραστηριοποιούνται επαγγελματικά στην τυπική οικονομία. Η κατάσταση είναι πολύ χειρότερη για τον παράνομο μετανάστη, μολονότι προστατεύεται εδώ και δεκαετίες από τη διακήρυξη του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σύμφωνα με τη διακήρυξη, η χώρα παραμονής υποχρεούνται να τον προστατεύσει, μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα της μόνιμης παραμονής του στην χώρα υποδοχής (Ψημμένος ό.π.: 232). Ιδίως στην περίπτωση του παράνομου μετανάστη και ακόμη περισσότερο στους ανηλίκους - θύματα κυκλωμάτων εκμετάλλευσης, θα πρέπει να υπάρχει η απαραίτητη νομική φροντίδα και η ίση πρόσβαση σε αγαθά όπως η εκπαίδευση.

Η απουσία του προνοιακού κράτους για πολλά Νιγηριανά παιδιά, ιδίως ανήλικες Νιγηριανές, υποκαθίσταται από κυκλώματα πατρωνίας που δρουν ως συνέχεια της κοινωνικής περιθωριοποίησης του μετανάστη στην Ελλάδα. Ακόμη

κι αν η δράση συλλογικοτήτων για την καταπολέμηση αυτού του φαινομένου είναι εν γένει σημαντική, δεν μπορεί να υποκαταστήσει τον θεσμικό ρόλο και την ευθύνη που έχει το ίδιο το κράτος αναφορικά με την εξάλειψη της παιδικής πορνείας στο κέντρο της πόλης. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών στα χρόνια της κρίσης στην Ελλάδα ενδυναμώθηκε, γεγονός που έστρεψε ακόμη περισσότερο τους Νιγηριανούς στα κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και κοινωνικής προστασίας. Αντιστοίχως, η Ελλάδα το μεγαλύτερο διάστημα της δεκαετούς κρίσης, δεν έπαψε να αποτελεί πύλη εισόδου Νιγηριανών στην Ευρώπη. Η εμπειρική έρευνα έδειξε ότι τα δίκτυα αυτά δεν είναι πάντοτε φορείς κοινωνικής υποστήριξης και φροντίδας των μεταναστών. Ακόμη κι αν η συμβολή τους είναι σημαντική για την κάλυψη κάποιων βασικών αναγκών στην αρχή, μακροπρόθεσμα η απόλυτη εξάρτηση από τα εθνοτικά ή συγγενικά δίκτυα κρυσταλλοποιούν τη θέση του Νιγηριανού στο περιθώριο.

Η Πολιτεία οφείλει να επαναπροσδιορίσει τον προνοιακό της χαρακτήρα και να εφαρμόσει προγράμματα κοινωνικής πολιτικής που δεν θα έχουν ως στόχο την αφομοίωση αυτών των πληθυσμών. Αντίθετα, σεβόμενη τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά που έχει η κάθε ομάδα μεταναστών, θα πρέπει να παρέχει όπως και στους υπόλοιπους κατοίκους της, ελεύθερη πρόσβαση σε κάθε θεμελιώδες δικαίωμα: στη στέγαση, στην εργασία και στην κοινωνική προστασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ξενόγλωσση

- Anderson, B. και A., Phizacklea, *Migrant Domestic Workers: A European Perspective*, Λέτσεστερ, Leicester University, 1997.
- Berger, P. και J., Mohr, *A Seventh Man: Migrant Workers in Europe*, Νέα Υόρκη,
- Bourdieu, P., «Le capital social: notes provisoires», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31/1, (1979), σσ. 2 - 3.
- Burawoy, M., «Migrant Labour in South Africa and the United States», στο T., Nichols (επιμ.), *Capital and Labour: Studies in the Capitalist Labour Process*, Γλασκώβη, Fontana Paperbacks, 1980, σσ. 138 - 173.
- Castles, S. και G., Kosack, «The function of Labour Immigration in Western European Capitalist», στο T., Nichols (επιμ.), *Capital and Labour: Studies in the Capitalist Labour Process*, Γλασκώβη, Fontana Paperbacks, 1980, σσ. 117 - 137.
- Castles, S. και M. J., Miller, *The Age of Migration*, Palgrave, Νέα Υόρκη, 1998, σ. 23.
- Choldin, H. M., «Kinship networks in the migration process», *International Migration Review*, 7/2, (1973), σσ. 163 - 176.
- Cohen, R., *The new helots. Migrants in the International Division of Labour*. Οξφόρδη, Oxford Publishing Services, 1997.
- Cornwell, J., *Hard-Earned Lives: Accounts of health and illness from East London*, Λονδίνο, Tavistock. 1984.
- Cross, M. και M., Keith, *Racism, the City and the State*, Λονδίνο, Routledge, 1993.
- De Haas, H., «The internal Dynamics of Migration Processes: A theoretical inquiry», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36/10, (2010), σσ. 1587 - 1617.

- DuBois, W.E.B., «The study of the Negro problems», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 11/(1898), σσ. 1 - 23.
- DuBois, W.E.B., *The Philadelphia Negro. A social study*, Νέα Υόρκη, Shocken Books, 1967.
- DuBois, W.E.B., *The Souls of Black Folk*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2007.
- Erikson, E., Formalist and Relationalist Theory in Social Network Analysis», *American Sociological Association*, 31/3, (2013), σσ. 219 – 242.
- Fouskas, Th., *Nigerian Immigrants in Greece: Low-status Work, Community, and Decollectivization*, Ηνωμένο Βασίλειο, Nova Science Publishers, 2014.
- Gans, H. J., *The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans*, Νέα Υόρκη, Free press, 1962.
- Glavanis, P., «'Race', racism and the politics of identity», στο H., Beynon και P., Glavanis (επιμ.), *Patterns of Social Inequality. Essays for Richard Brown*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη, Longman, 1999.
- Granovetter, M. S., *Getting a job: A study of contacts & careers*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1995.
- Harvey, D., *Spaces of Hope*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 2000.
- Harvey, D., *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Κέιμπριτζ - Μασαχουσέτη, Blackwell Publishers, 1989.
- Iosifides, T., «Immigrants in the Athens Labour Market: A Comparative Survey of Albanians, Egyptians and Filipinos», στο R., King και R., Black (επιμ.), *Southern Europe and the New Immigrations*, Μπράιτον, Sussex Academic Press, 1997.
- Kenny, M., «Twentieth-century Spanish expatriates in Mexico: an urban sub-culture», *Anthropological Quarterly*, 35/4, (1962), σσ. 169-180.
- King, R. et al. (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Λονδίνο, McMillan, 2000.
- Lazaridis, G., «Filipino and Albanian Women Migrant Workers in Greece: Multiple Layers of Oppression», στο F., Anthias και G., Lazaridis (επιμ.), *Gender and Migration in Southern Europe: Europe on the Move*, Οξφόρδη, Berg, σσ. 49 – 79.
- Lefebvre, H., *The production of space*, Οξφόρδη – Κέιμπριτζ, Blackwell, 1991.

- Lenski, G. E., «Status crystallization: a non-vertical dimension of social status», *American Sociological Review*, 19/(1954), σσ. 405 - 413.
- Lewis, O., «The culture of poverty», *Scientific American*, 215/4, (1966), σσ. 19 - 25.
- MacDonald, J. S. και L. D., MacDonald, «Chain migration, ethnic neighborhood formation, and social networks», *Millbank Memorial Fund Quarterly*, 42/(1964), σσ. 82 - 97.
- Mandel, E., *Late Capitalism*, Λονδίνο, Verso, 1987.
- Massey, D. S., «The social and economic origins of immigration», *ANNALS, AAPSS*, 510/(1990), σσ. 60 - 72.
- Mingione, E., *Urban Poverty and the Underclass: A Reader*, Μασαχουσέτη - Οξφόρδη - Κέμπριτζ, Blackwell, 1996.
- Murphy, R., *Social closure. The theory of monopolization and exclusion*. Οξφόρδη, Clarendon Press, 1986.
- Myrdal, G., *An American Dilemma. The Negro problem and Modern Democracy*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη, Happer & Brothers publishers, 1944.
- Papaioannou, G., «Violence intra-communautaire: le cas des immigrés nigériens à Athènes», *Pensée plurielle*, 2019/2 (n° 50), σσ. 91 - 99.
- Parreñas - Salazar, R., *Servants of Globalization: Migration and Domestic Work*, Σταντφορντ, Stanford University Press, 2015.
- Petronoti, M., «Ethnic Mobilization In Athens», στο J., Tillie και A., Rogers (επιμ.), *Multicultural Policies and Modes of Citizenship in European Cities*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2001, σσ. 41 - 60.
- Petronoti, M., «Greek-African Interrelations in Erithrea and Greece», στο G., Bauman και T., Sunier, (επιμ.), *Post-Migration Ethnicity*, Άμστερνταμ, Het Spinhuis, 1995, σσ. 69 - 87.
- Phizacklea, A., *Gender and Transnational Migration: social networks and the forging of alliances*, IIS Discussion Paper No. 149, 2006 (βλ., <https://www.tcd.ie/triss/assets/PDFs/iis/iisdp149.pdf>, Ημ. 25/4/21).
- Portes, A., «Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A conceptual overview», στο A., Portes (επιμ.), *The economic sociology of*

- immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*, Νέα Υόρκη, Russell Sage Foundation, 1995, σσ. 1 - 41.
- Price, C. A., *Southern Europeans in Australia*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1963.
- Pryce, K., *Endless Pressure*, Χάνμοντγουορθ, Penguin, 1979.
- Psimmenos, I. S., Chtouris και Fl., Tzelepoglou, «Rural Communities to Migrant Network Communities. The Emergence of a Global Underclass», στο *Muslim Voice project*, Βρυξέλλες, TSER: Manchester University, 1997.
- Psimmenos, I. και K., Kassimati, «Shifting work identities and oppositional work narratives: The case of Albanian Domestic and Construction Workers in Greece», στο Chr. Inglessi et al. (επιμ.), *Illegal Immigration in Europe*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2006, σσ. 283 - 310.
- Psimmenos, I. και S., Chtouris, *Muslim Minorities in Greece-Country Report*, Μάντσεστερ, TSER-Manchester University, 1997.
- Psimmenos, I., «Unveiling Domestic Work in Times of Crisis», στο *Journal of Modern Greek Studies*, 35/1 (2017), σσ. 1 - 16.
- Rabinow P., «A Modern Tour in Brazil», στο L., Scott et al. (επιμ.), *Modernity and Identity*, Οξφόρδη, Blackwell, Oxford. The Viking Press, 1975.
- Thomas, W. I. και F., Znaniecki, *The Polish peasant in Europe and America, organization and disorganization in America*, T. 5, Βοστώνη, The Gorham Press, 1920.
- Thrasher, F. M., *The Gang*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1927.
- Tilly, C. και C. H., Brown, «On uprooting, kinship, and the auspices of migration», *International Journal of Comparative Sociology*, 8/2, (1967), σσ. 139 - 164.
- Valenzuela, Jr. A., «Day Labor Work», *Annual Review of Sociology*, 29/(2003), σσ. 307 - 333.
- Weber, M., *Economy and Society. An outline of a interpretive sociology*, T. 1, Λονδίνο - Καλιφόρνια - Λος Άντζελες, University of California Press, 1978.
- Wirth, L., «Urbanism as a way of life», *The American Journal of Sociology*, XLIV/1, (1938), σσ. 1- 24.

Xypolytas, N., K., Vassilikou και Th.. Fouskas, «Migrant Domestic Workers: Family, Community, and Crisis», στο *Journal of Modern Greek Studies*, 35/1 (2017), σσ. 89 - 110.

Young, M. και P., Willmott, *Family and Kinship in East London*. Λονδίνο, Pelican, 1962.

B. Ελληνική

Brown, R., «Πρόλογος», στο I., Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005, σσ. 19 - 31.

Glavanis, P., «Οι “νέοι είλωτες” στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η “μουσουλμανική φωνή” ως απάντηση σε τύπους και διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού», στο I., Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005, σσ. 33 - 57.

Oraraocha - Uzoma, E., *Οι αναπαραστάσεις των οικογενειακών κοινωνικών δυναμικών της φυλής Ίμπο της Νιγηρίας*. Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 2006.

Savage, M. και A., Warde, *Αστική κοινωνιολογία, Καπιταλισμός και Νεωτερικότητα*, I. Ψημμένος (πρόλ. - επιμ.), Αθήνα, 2005, Παπαζήσης.

Simay, P., «Εισαγωγή», στο G., Simmel, *Μητροπολιτική αίσθηση. Οι μεγαλουπόλεις και η διαμόρφωση της συνείδηση – Κοινωνιολογία των αισθήσεων*, Άγρα, 2013, σσ. 7 - 29.

Αθανασοπούλου, Α., «Τα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής και η εκπαίδευσή τους στον 20^ο και 21^ο αιώνα», στο I., Ψημμένος, *Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Σχέσεις – Αντιλήψεις – Δράσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2020, σσ. 251 - 296.

Βαΐου Ν. και Κ., Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 1997.

Βασιλικού, Κ., «Από τη διεθνική στη σύγχρονη οικογένεια: Ο ρόλος της μετανάστριας και η άτυπη εργασία», στο I., Ψημμένος (επιμ.), *Το*

- μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Σχέσεις – Αντιλήψεις – Δράσεις, Αθήνα, Παπαζήσης, 2020, σσ. 223 - 247.
- Βασιλικού, Κ., «Μετανάστριες μητέρες και στρατηγικές βελτίωσης της διαβίωσης των «διεθνικών» οικογενειών», στο Ι., Ψημμένος (επιμ.), *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό δυναμικό*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.
- Βασιλικού, Κ., *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείον Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, 2007.
- Γαλατά, Π.Β. και Ε., Πούλου, «Εργασία και απασχόληση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού κατά την περίοδο της κρίσης», στο Ι., Ψημμένος (επιμ.), *Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Σχέσεις – Αντιλήψεις – Δράσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2020, σσ. 111 – 170.
- Γαλατά, Π.Β., Ε., Πούλου, και Ι., Ψημμένος, «Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση μεταναστών εργαζομένων στην Ελλάδα», *ΕΕΚΠ*, 12/(2020), σσ. 39 – 61.
- Έμκε - Πουλοπούλου, Η., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Παπαζήσης, 2007, Αθήνα.
- Ιωάννου, Γ., *Ομόνοια 1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1988.
- Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πόντιοι μετανάστες από την Πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους Ένταξη*, Αθήνα, ΓΓΑΕ/ΥΠΠΟ/ΚΕΚΜΟΚΟΠ/Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992.
- Κασιμάτη, Κ. και Λ. Μ., Μουσούρου. *Φύλο και Μετανάστευση. Θεωρητικές Αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Τ. 1, Αθήνα, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 2007.
- Κασιμάτη, Κ., *Δομές και Ροές. Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*, Αθήνα, Gutenberg, 2004.
- Λαζαρίδη, Γ., «Οικιακές βοηθοί από τις Φιλιππίνες και Αλβανία» στο Ευρωπαϊκό Φόρουμ των Αριστερών Σοσιαλιστριών Γυναικών, *Εθνικισμός, Ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο*, Παρατηρητής, 1995, Θεσσαλονίκη, σσ. 47 - 75.
- Μαρούκης, Α., *Οικονομική Μετανάστευση στην Ελλάδα: Αγορά εργασίας και κοινωνική ένταξη*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2010.

- Μουσούρου, Λ., *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν*, Αθήνα, Gutenberg, 1993.
- Μπέλλας, Χ. (επιμ.), *Οικιακή εργασία και κοινωνική ένταξη μεταναστριών στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αιγαίου, 2012.
- Ευπολυτάς, Ν. και D., Zazaescu, στο I., Ψημμένος, *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σσ. 155 - 190.
- Παπαϊωάννου, Γ., «Κοινωνικά δίκτυα μεταναστών και ηθική της εργασίας: Οι Νιγηριανοί μετανάστες στην Αθήνα», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Επιθεώρησης Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού, *Η ηθική της εργασίας*, Αθήνα, Πεδίο, 2019, σσ. 362-364.
- Παπαϊωάννου, Γ., *Επαγγελματικές κοινότητες στην Ελλάδα. Οι μεταλλεργάτες της Λάρυμνας*, Ευ. Πρόντζας (πρόλ.), Αθήνα, Παπαζήσης, 2020.
- Πετρονώτη, Μ. και Α., Τριανταφυλλίδου, *Σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 2003.
- Πετρονώτη, Μ. και Κ., Ζαρκιά, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: Κρυσταλλώσεις, Ρήγματα, Ανασκευές*, Αθήνα, Πλέθρον-UNESCO/EKKE, 1998.
- Πετρονώτη, Μ., «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, συγκρούσεις, ανατροπές», *EKE*, 107/(2002), σσ. 71 - 82.
- Ψημμένος, Ι. και Χ., Σκαμνάκης, *Οικιακή Εργασία των μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008.
- Ψημμένος, Ι., «Εισαγωγή» στο I., Ψημμένος, (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σσ. 13 - 88.
- Ψημμένος, Ι., «Εισαγωγή», στο I., Ψημμένος (επιμ.), *Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Σχέσεις - Αντιλήψεις - Δράσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2020, σσ. 15 - 24.

Ψημμένος, Ι., «Κοινωνική στρωμάτωση και μεταναστευτικό εργατικό Δυναμικό», στο Ι., Ψημμένος (επιμ.), *Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Σχέσεις - Αντιλήψεις - Δράσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2020, σσ. 49 - 78.

Ψημμένος, Ι., *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια - Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005.